

В. ПРИХОДЬКО

«НІЖНА РЕВОЛЮЦІЯ»
В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ
ТА ФОРМУВАННЯ
НОВОЇ ВНУТРІШНЬОЇ
І ЗОВНІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ КРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ –
ЗАКАРПАТСЬКИЙ ФІЛІАЛ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ І ГУМАНІТАРНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

В. ПРИХОДЬКО

«НІЖНА РЕВОЛЮЦІЯ»
В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ
ТА ФОРМУВАННЯ
НОВОЇ ВНУТРІШНЬОЇ
І ЗОВНІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ КРАЇНИ

Ужгород
Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ
комітету інформації
1999

ББК 63.3 (4ЧЕХ+63.3 4 СЛІА)

УДК 9(437.1)+9(437.6)

П 77

Затверджено до друку кафедрою історії та суспільних дисциплін Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права.

Рецензенти: *І. Гранчак* – доктор історичних наук, професор,
академік Міжнародної слов'янської академії наук;
І. Король – доктор історичних наук, професор.

Відповідальна за випуск *С. Мітрянєва* – доктор філософії,
кандидат історичних наук.

У книзі робиться спроба проаналізувати причини виникнення «віжної революції» в Чехословаччині, її хід і наслідки для внутрішнього розвитку країни і формування нового курсу зовнішньої політики, обставини, за яких два народи – чехи і словаки, утворивши у 1918 році єдину державу – Чехословаччину, в кінці 1992 року пішли шляхом створення окремих самостійних держав – Чеської Республіки і Словацької Республіки. Досвід «віжної революції» та «мирного розлучення» збагатив історичний розвиток народів Європи. Нові держави, визначаючи новий курс зовнішньої політики, багато уваги приділяють розвитку традиційно дружніх відносин з незалежною Україною.

П 080300000 Без оголош.
99

ISBN 966-7186-25-3

© Приходько В. О., 1999.

ВСТУП

Кінець 80-х і початок 90-х років ХХ ст. став переломним в історії країн Центрально-Східної Європи. Країни даного регіону Європи – Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія – зробили рішучий поворот в бік демократичного розвитку, почали поривати традиційні відносини з СРСР і орієнтуватися на зближення з новими європейськими структурами. Соціалістичні відносини, тоталітарна політична система, утверджені в цих країнах після 1945–1948 років, переживали глибоку кризу. Народи бачили вихід із становища в розриві з соціалізмом, тоталітарною системою і в переході на європейські рейки розвитку – рейки західних демократій та ринкової економіки.

Процес переходу був дуже складним і тривалим. Він залежав від розстановки сил як в середині кожної країни, так і на міжнародній арені. Особливо велике значення мали реформи в самому Радянському Союзі, який очолював соціалістичний табір і створені ним міжнародні організації – Раду Економічної Взаємодопомоги і Варшавський Договір. Чим глибші були перетворення в Радянському Союзі, чим гострішою була криза соціалізму і тоталітарних форм управління країною, чим більше проявлялася криза економіки, політичної системи, соціальних відносин, тим швидше в країнах цієї системи соціалізму створювалися умови для пошуків нових шляхів розвитку, переходу до загальноєвропейської системи демократії та ринкової економіки, які в 60–80-х роках ХХ ст. продемонстрували свої переваги над соціалістичним світом.

Кожна з країн Центрально-Східної Європи мала свій шлях переходу до нової системи. В одних він тривав багато років і був дуже складним (Польща, Угорщина, НДР), в інших супроводжувався збройними сутичками, громадянською війною (Румунія, Югославія). Чехословаччина стала прикладом порівняно цивілізованого і мирного переходу. Один із західних журналістів, який стежив за розвитком подій в країнах Центрально-Східної Європи, заявив: «Те, на що полякам треба було десять років, угорцям – десять місяців, громадянам НДР – десять тижнів, чехи і словаки здійснили за десять днів». Фактично перехід тривав не десять днів, а трохи більше, але, порівняно з іншими країнами, пройшов значно швидше. Сучасники знайшли влучну назву тим подіям, які визначили новий шлях розвитку Чехословаччини: «ніжна революція», або «оксамитова революція». В цьому розкривається специфіка розвитку подій в Чехословаччині. Здійснивши переворот в країні швидко і без особливих складностей і жертв, народи Чехословаччини збагатили історичний досвід розвитку людства.

На хід подій у Чехословаччині великий вплив зробило повідомлення спочатку зарубіжної, а потім і чехословацької преси про те, що начебто в подіях 17 листопада 1989 року (мітинг і демонстрація в Празі) стражами правопорядку було вбито студента Карлова університету М.Шміда. По всій країні з'явилися лозунги: «Не вбивайте наших дітей!». Та згодом спеціальна комісія, яка розслідувала події 17 листопада 1989 року, довела, що М.Шмід одержав поранення на вулицях Праги, але, на щастя, залишився живим.

Дії правоохоронних органів і військових на вулицях Праги 17 листопада були брутальними. Вони яскраво свідчили про занепад старого світу, який тримався на диктатурі єдиної партії й силі зброї. Мирний характер розвитку подій в кінці 1989 року і першій половині 1990 року, крім усіх інших факторів, зумовлювався специфікою чехів і словаків як двох братніх народів, їх менталітетом.

Виходячи на вулиці, чехи і словаки вимагали зміни не лише внутрішнього устрою, але і напрямків зовнішньої політики. Одностороння орієнтація на Радянський Союз, на країни РЕВ і Варшавського блоку, дія брежнєвської концепції «обмеженого суверенітету» їх не задовольняли. Народи Чехословаччини вимагали повної самостійності їх держави на міжнародній арені. І цього вони домоглися. Спочатку чехи і словаки жили в одній країні, яка почала називатися Чехословацькою Федеративною Республікою, і в якій словаки стали дійсно рівноправними в питаннях державного будівництва, а з січня 1993 року утворилися окремі держави – Чехія і Словаччина. Це змінило все міжнародне життя в Європі, особливо Центрально-Східної частини континенту.

У книзі, яка пропонується читачам, вперше в українській історіографії розглядаються такі важливі питання історії Чехії та Словаччини, як причини виникнення кризи наприкінці 1989 року, початок і хід «ніжної революції», її рушійні сили та наслідки. Матеріали книги можуть бути використані студентами вузів, учнями середніх шкіл і середніх спеціальних учбових закладів для поглибленого вивчення історії Чехословаччини повоєнного часу. Чимало цікавого з історії чеського і словацького народів у книзі знайдуть і широкі кола читачів, які цікавляться проблемами сучасного історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи.

Розділ І. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ «НІЖНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Корінні зміни, які відбулися у внутрішньому та зовнішньо-політичному житті Чехословаччини в кінці 1989– на початку 1990 років, одержали назву «ніжної революції». Окремі автори називають її «оксамитовою революцією». Так чи інакше, а події стали свідченням того, що революційні зміни в Чехословаччині відбулися мирно, без пролиття крові, без небезпеки громадянської війни, яка охопила, наприклад, Югославію і принесла багато горя її народам, ускладнила життя Європи взагалі¹.

«Ніжна революція» в Чехословаччині диктувалася всім ходом внутрішнього життя та міжнародного становища країни. Причини перевороту виникли не раптово, а накопичувалися протягом тривалого періоду, коли позитивний досвід розвитку суспільства тісно переплітався з негативними явищами.

На новий соціалістичний шлях розвитку Чехословаччина, як і ряд інших країн Центральної та Південно-Східної Європи, стала уже в перші повоєнні роки. У травні 1945 року була визволена Прага. Вирішальну роль у визваленні країни від фашизму відіграла Радянська Армія. Понад 165 тисяч радянських воїнів загинули в боях за визволення Чехословаччини. Посильний внесок в розгром фашистських сил, зосереджених в Чехословаччині, зробили американські війська, які наступали із заходу. Про це відверто почали говорити лише останніми роками². Серед борців за визволення були і болгарські, і румунські частини, патріоти Угорщини і Австрії. Бойовою славою вкрили себе бійці чехословацького військового корпусу під командуванням Л.Свободи. На вівтарі слави – подвиги учасників чехословацького Руху Опору³.

Отже, свободу чеському і словацькому народам було завойовано спільними зусиллями антигітлерівської коаліції, представниками різних країн Європи, і це не могло не позначитися на житті країни.

Під час антифашистської боротьби в Чехословаччині, як і в інших сусідніх їй країнах, співробітничали різні політичні партії та рухи, утворився Національний фронт чехів і словаків. В основі практичної

1. Novak V. Nove socialně hnutí – významní faktor společenského rozvoje//Mezinárodní vztahy. – 1990. – № 2–3. – Str. 17.

2. Известия. – 1990. – 9 мая.

3. Краткая история Чехословакии. – М., 1988. – С. 374–382.

діяльності уряду, який спочатку очолював соціал-демократ З.Фірлінгер, а з 1946 року – секретар ЦК КПЧ К.Готвальд, лежала Кошицька урядова програма, схвалена у квітні 1945 року. До складу уряду входили три політичні течії: підпілля і партизанського руху, еміграційного уряду з Англії та Московського центру КПЧ. Головною метою уряду була побудова нової демократичної Чехословаччини.

Серед заходів, вжитих на першому етапі розвитку (1945–1948), на перший план виступили: заборона всіх фашистських партій і організацій, розпуск старого державного апарату, створення нових демократичних партій і організацій, нової держави. Проводились конфіскація майна зрадників народу, націоналізація вирішальних галузей промисловості, здійснювалася аграрна реформа. Хоч програма Національного фронту і не вимагала ліквідації власності, в результаті реформ під державне управління перейшли ряд великих промислових підприємств, транспорт, великі банки, а розмір землеволодіння обмежувався 50 гектарами. Проведення реформ супроводжувалося відбудовою народного господарства, становленням нових форм співробітництва Чехословаччини з іншими країнами. Уже в 1947 році в Чехословаччині був схвалений дворічний план відбудови і дальшого розвитку економіки, поліпшення матеріального добробуту населення. Це був перший крок на шляху становлення адміністративних форм правління країною.

У політичному житті країни дедалі більшу роль відігравали КПЧ і КПС, соціал-демократична і соціалістична партії Чехії, народна партія Словаччини, аграрні партії та ін. Новий лад, який формувався в Чехословаччині, як і в інших країнах, назвали «народною демократією». Заходи цього періоду носили переважно загально-демократичний характер, але окремі з них мали значні елементи соціалістичної орієнтації⁴.

Перед Чехословаччиною відкривалися два можливих шляхи розвитку. На чолі держави стояв президент Е.Бенеш, його спілником був міністр закордонних справ Я.Масарик. Їх програмою виступала орієнтація на західні демократії, на Англію і Францію, а особливо Швецію і Данію. Вони були прихильниками старих демократичних режимів, виступали проти поспішних реформ, особливо аграрної, закликали приєднатися до системи міжнародних відносин західних країн, в тому числі до плану Маршала, не пориваючи союзу з СРСР та країнами Центральної та Південно-Східної Європи⁵.

4. Див. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – К., 1993. – С. 5–6.

5. Beneš E. Paměti. Od Mnichova k nove valce a novemu vítězství. – Praha, 1947. – Str. 325–327.

Другий курс політики (під впливом СРСР) висували КПЧ та КПС, які діяли спільно і відстоювали шлях прискороного переходу до соціалістичного будівництва, встановлення планового розвитку господарства, уже в 1947–1948 роках говорили про індустріалізацію і колективізацію сільського господарства. У зовнішній політиці їх орієнтирами були Радянський Союз, країни народної демократії Європи. КПЧ рішуче виступала проти приєднання Чехословаччини до плану Маршала, активно пропагувала ідеї «холодної війни». На VIII з'їзді КПЧ (березень 1946 року) були розроблені програми мирного розвитку революції та встановлення диктатури пролетаріату⁶.

Головне зіткнення цих двох курсів припало на лютий 1948 року. Великі сили мали прихильники Е. Бенеша, а ще більші – К. Готвальда. Боротьбу їх в лютому 1948 року раніше оцінювали як перемогу пролетарської революції мирним шляхом без громадянської війни. Нові дані свідчать, що в лютому 1948 року діяли не тільки робітники, демократична інтелігенція, селяни, але і сила впливу СРСР, радянські радники в Празі. К. Готвальд вийшов переможцем, і Чехословаччина різко взяла курс вліво, по шляху соціалістичного будівництва. Ідеали західної демократії змушені були поступитися. Відомий політичний діяч Р. Сланський справедливо зазначив, що після 1948 року Чехословаччина стала частиною радянської сфери впливу в Європі⁸.

Протягом 1948–1949 років було проведено другий етап реформ: повну націоналізацію і поглиблену аграрну реформу, прийнято нову Конституцію. Президент Е. Бенеш подав у відставку. Новим главою держави обрали К. Готвальда. Ряд політичних партій було заборонено, окремі саморозпустилися. КПЧ прагнула до встановлення однопартійної системи, як це було в СРСР, але ввести її не вдалося. В Чехословаччині залишилася Соціалістична партія, в Словаччині – Партія свободи і Словацького національного відродження. КПЧ об'єдналася з соціал-демократичною партією. У підсумку лютневих подій в Чехословаччині посилилася роль КПЧ, зріс її вплив на всі сфери життя. Протягом лише одного 1948 року в ряди КПЧ вступило більше мільйона чоловік, серед яких було багато вихідців з інших політичних партій. Всього в лавах КПЧ нараховувалося понад 2,5 мільйона чоловік⁹. Посилення ролі КПЧ вело до утвердження командно-

6. История Чехословакии. – Т. III. – М., 1960. – С. 460–462.

7. Краткая история Чехословакии. – С. 428.

8. Сланский Р. Чехословакия станет демократической страной // Известия. – 1990. – 13 апреля.

9. Краткая история Чехословакии. – С. 436.

адміністративних методів управління. Революційний профспілковий рух також підкорявся КПЧ. Встановлення диктатури однієї партії – КПЧ стало гальмом демократичного розвитку країни, однією з передумов, що призвели до «нижньої революції» 1989 року¹⁰.

Другий етап в розвитку Чехословаччини припадає на 50–60-ті роки. Взнявши курс на індустріалізацію країни, уряд приділив велику увагу розвитку машинобудування, чорної та кольорової металургії, електротехнічної і гірничої промисловості. У ході виконання п'ятирічних планів (перша–четверта п'ятирічки) створювалися нові, сучасні галузі виробництва, такі, як верстатобудування, тракторобудування, хімічне машинобудування, приладобудування тощо.

Особливо швидкими темпами розвивалася промисловість Словаччини. Тут було зведено більше 300 великих заводів і фабрик. Серед них – Східнославацький металургійний комбінат – найбільше підприємство такого типу не лише в Чехословаччині, але і в країнах Центральної Європи. Уже в 1961 році комбінат давав країні більше металу, ніж всі металургійні підприємства довоєнного часу¹¹.

Форсованими темпами йшла перебудова села на соціалістичних засадах. В одних селах кооперативи і держгоспи створювалися добровільно, а в більшості – шляхом декретування і примусу. Хоч у Чехословаччині не було такої масової розправи над селянами, як в СРСР в кінці 20-х – на початку 30-х років, але насилля і примус під час створення колективного господарства все ж застосовувалися. Уже на період 1960 року до колгоспів і держгоспів відійшло більше 90 відсотків орних земель¹².

У ході соціалістичного будівництва країна, безперечно, змінювала своє обличчя. Зростала питома вага індустрії, посилювалася роль машинобудування – серцевини промисловості країни. Однак досягнення ці давалися великою ціною. Усі кошти йшли на розвиток важливих галузей промисловості, а легка промисловість, харчова, побутове обслуговування сильно відставали. Стагнація галузей промисловості «Б» негативно позначилася на матеріальному становищі населення, в першу чергу робітників і селян, дрібних ремісників і торгівельників.

---

10. Valenta J. Rok 1968 a Nežna revoluce//Zahraniční politika. – 1990. – № 5. – Str. 16–17.

11. У подробицях див.: 10 лет развития народного хозяйства и культуры Чехословакии. – М., 1957. – С. 12–28.

12. Марьина В., Мурашко Г. Путь чехословацкого крестьянства к социализму. – М., 1972. – С. 268–269.

Важким тягарем лягала на Чехословаччину гонка озброєння, яка дуже швидко зростала в умовах протистояння двох систем і загострення «холодної війни». Чехословацька промисловість традиційно була високо мілітаризованою, а протягом 50–60-х років питома вага збройних заводів ще більше зросла. Військова промисловість надто дорого обходилася країні.

Незаперечним є той факт, що протягом 50–60-х років відбувався процес дальшого підпорядкування зовнішньої політики і зовнішньоторгових зв'язків СРСР, Раді Економічної Взаємодопомоги, створеної у 1949 році. Рішення РЕВ стримували ініціативи Чехословаччини, не давали їй можливості виходу на європейські і світові ринки.

СРСР, безперечно, подавав Чехословаччині велику матеріальну і науково-технічну допомогу¹³. Щоправда, не без користі і заради самого себе. Якщо з СРСР в Чехословаччину йшла сировина (залізо, вугілля, піс тощо), енергоносії (газопровід «Уренгой–Помари–Ужгород» – найбільша будова ХХ ст., нафтопроводи, лінія електропередач «Мир»), то із Чехословаччини СРСР одержував машини, техніку, металорізальні верстати, комплексне обладнання для хімічних, металургійних, текстильних підприємств, продукцію взуттєвої і швейної промисловості. Торгівля з СРСР та іншими країнами – членами РЕВ становила в кінці 60-х років майже 70 відсотків чехословацького товарообороту. Обсяг торгівлі з СРСР за 1945–1970 років зріс в 25 разів і становив близько 6 мільярдів карбованців (в цінах кінця 60-х років). Динамічно розвивалися зв'язки Чехословаччини з країнами Азії, Африки та Латинської Америки. Чехословаччина подавала значну допомогу латиноамериканським країнам в розвитку технології, в будівництві, нарощуванні енергетичних ресурсів¹⁴. Але жорсткі межі дій, які визначала РЕВ, посилення в її органах бюрократичних методів розв'язання питань дедалі більше негативно позначалися на Чехословаччині.

Не могли пройти безслідно для Чехословаччини і важливі події, які відбувалися в сусідніх країнах. Маються на увазі, в першу чергу, широкі виступи протестів проти тоталітарної системи в НДР в червні 1953 року, коли вся країна була охоплена масовими демонстраціями з вимогами демократизації суспільства і забезпечення кращих умов життя. Кілька років проіснував новий режим в НДР, а вже викликав таке невдоволення мас. У наведенні порядку в Берліні та в

13. Див. Штепанек П. Чехословакия и экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ. – М., 1974. – С. 86–92.

14. Plevza V. Socialistické prameny Československa. – Praha, 1983. – Str. 198–200.

інших містах брали участь радянські танки «Т-34» та бронетранспортери. Лише в Берліні на вулицях загинуло більше 20 чоловік¹⁵. Починаючи з літа 1953 року, десятки тисяч східних німців тікали в ФРН, яка швидко розвивалася і обігнала НДР. Чехословаччина була сусідньою з НДР країною. Багато німців переходили на її бік і приносили звістки про стан в країні. Події в НДР влітку 1953 року впливали на формування опозиційних сил в Чехословаччині.

Ще більший резонанс в Чехословаччині викликали події в Польщі та Угорщині у 1956 році, коли під впливом рішень XX з'їзду КПРС і реформ М.Хрущова в СРСР посилювався процес демократизації, в країнах соціалізму на авансцену вийшли поляки, коли 28 червня 1956 року виступили проти тоталітаризму робітники Познані, а за ними робітники і ряду інших міст. Опозиція розробила програму реформ, ідеї якої доходили і до Чехословаччини.

Та найбільший вплив на країни Центральної і Південно-Східної Європи зробила угорська національна революція 1956 року, висунута нею програма кардинальних реформ внутрішнього і міжнародного життя. Радянські війська жорстоко придушили мужній виступ угорського народу. За прагнення бути вільним, знищити систему тоталітаризму, повалити владу угорських сталіністів – М.Ракоші та Е.Гере угорський народ заплатив дорогою ціною: майже три тисячі чоловік загинули у боях, за вироками судів було розстріляно майже 500 чоловік, 2300 чоловік були засуджені на різні строки тюремного ув'язнення¹⁶. Великі жертви понесла і радянська сторона. Лише в армії генерала Е.Малишева загинуло близько 800 чоловік і понад 1500 було поранено. Становище в Угорщині поволі стабілізувалося, але завданий угорському народу удар ніхто не забув. Події кінця 1956 року і наступні розправи команди Я.Кадара над тими, хто брав активну участь в «контрреволюційних подіях», не могли не вплинути на інші країни, в тому числі й на Чехословаччину. Це прискорювало формування в країні опозиційних сил, пошуки шляхів подолання труднощів, з якими в 60-х роках зустрічалася Чехословаччина.

А труднощів в середині 60-х років було чимало. Як свідчать матеріали XIII з'їзду КПЧ (червень 1966 року), п'ятирічні плани практично не виконувалися¹⁷. Органи статистики публікували справні цифри, але реально виробленого продукту ставало дедалі менше.

15. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 16–17.

16. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 23–24.

17. Rude pravo. – 1966. – 5 srvena; Очерки истории коммунистической партии Чехословакии. – М., 1979. – С. 234–235.

Протягом третьої п'ятирічки (1961–1965) рівень національного прибутку вперше за повоєнні роки не тільки не зріс, але знизився на два відсотки. Знижувалася продуктивність праці, уповільнювався науково-технічний прогрес. На місці стояло сільськогосподарське виробництво, не виконувалася програма соціального розвитку і поліпшення матеріального становища трудящих.

Усі ці процеси сильно кидалися у вічі на фоні порівняння з сусідніми Австрією і ФРН, які робили швидкі економічні кроки вперед. Щороку в Чехословаччину прибувало по 10–12 мільйонів туристів із західних країн, які приносили вісті про життя західного світу. Це різко напружувало ситуацію в країні, спонукувало чехословацьке суспільство на пошуки нових шляхів розвитку, жило ідею корінного реформування всього соціалістичного укладу.

Ситуація в Чехословаччині ускладнилася і міжнародними подіями. Західні країни прискорювали озброєння. Їх прагнули випередити країни Варшавського Договору, утвореного в 1955 році, на чолі якого стояв СРСР. Чехословацька економіка дедалі більше мілітаризувалася, що лягало тягарем на все суспільство. Нарешті з Чехословаччиною, як і з іншими країнами соцтабору, порвав відносини Китай. Це всі добре на собі відчули, але особливо потерпіла Чехословаччина, яка значну частину машинобудівної та іншої промисловості вивозила до Китаю. Втрати китайського ринку дуже боляче відбилися на економічному становищі Чехословаччини¹⁸.

Широкий резонанс мало в країні опублікування результатів роботи спеціальної комісії по реабілітації засуджених в роки керівництва К.Готвальда (1949–1953). Було визнано невинними суворо покараних керівників Чехословаччини – Г.Гусака, Л.Новоместського, В.Клементіса (помертньо), які звинувачувалися в націоналізмі і зв'язках з міжнародними розвідками. Виправданими були і член ЦК КП Словаччини К.Шмідке, тисячі інших засуджених. Чехословацьке суспільство активно обговорювало грубі порушення прав людини, засуджувало незаконні судові процеси і лад, за якого таке допускалося. Чехословацька преса дедалі частіше писала і про наслідки сталінських репресій в СРСР¹⁹. Таким чином, нагромаджувався комплекс негативних матеріалів, формувалася опозиція, зростали ряди прихильників реформ.

Паралельно відбувався процес вихваляння політики КПЧ, діяльності А.Новотного як першого секретаря ЦК КПЧ і президента республіки.

18. Про труднощі в економіці Чехословаччини в 60-х роках див.: Краткая история Чехословакии. – С. 474–475.

19. Svobodne slovo. – 1965. – 25 unora.

А.Новотний швидко сприйняв науково необгрунтовані ідеї Л.Брежнєва про комуністичне суспільство, про досягнення радянської демократії. Він нереально оцінював рівень економіки і соціального розвитку Чехословаччини, диктатуру пролетаріату прагнув видати за всенародну державу, а про життя в країні говорив, як про початок комуністичного суспільства. Якщо порівнювати з СРСР, то в Чехословаччині при А.Новотному був «майже комунізм». Але коли порівняти з сусідніми західними країнами, то очевидним було відставання.

У таких умовах в середині 60-х років і розроблена була програма реформ, яка називалася – «Принципи вдосконалення системи планового управління». Намічалось здійснити комплекс заходів, які передбачали перехід до ринкових відносин. Основний тягар лягав на такі ринкові механізми господарювання, як вільний вибір підприємствами партнерів, комерційний кредит, конкуренція, договірне ціноутворення. Передбачалися і нові механізми управління сільським господарством²⁰. Хоч економічні перетворення проводилися і непослідовно, але викликали зміни в політичному житті країни. В рядах КПЧ створилася група прихильників реформ – О.Дубчек, Ч.Цісарж, В.Славік, О.Чернік, Й.Смрковський і противників – А.Новотний, В.Біляк, Я.Штефан, Й.Ленарт, К.Фойтік. Прискорив хід подій січневий 1968 року пленум ЦК КПЧ, на якому було звільнено першого секретаря А.Новотного і замість нього обрано О.Дубчека. Рішення пленуму спрямовувалося на прискорення реформування всіх сфер життя країни. Це одержало дальший розвиток в «Програмі дій», схваленій з ініціативи О.Дубчека навесні 1968 року²¹. Програма по-новому ставила ряд принципових питань життя КПЧ і країни: правляча партія повинна здійснювати керівну роль не шляхом панування над суспільством, а слугуючи йому; взаємовідносини між різними партіями в Національному фронті повинні будуватися на принципах рівності і партнерства; необхідно прискорити економічні та політичні реформи, в тому числі запровадити федеральний устрій країни, щоб покласти край нерівноправному становищу словаків, врегулювати життя інших національних меншин²².

Навесні та влітку 1968 року активізувалося все суспільно-політичне життя. Найактивніші реформістські сили об'єдналися в такі

20. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 26–27.

21. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи.
– С. 27.

22. Valenta J. Rok 1968 a Něžna revoluce// Zahraniční politika. – 1990. – № 5. – Str. 16.

організації, як «Клуб активних непартійних», «Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність» (К-231), «Клуб незалежних письменників». Активісти профспілок висунули лозунг: «Профспілки – без комуністів!». Серед молоді також виникли десятки різних організацій і клубів. Всі вони домагалися швидкого проведення реформ. Вимоги не носили антисоціалістичного характеру, а були спрямовані на заміну тоталітарної системи демократичною. Домагалися створення демократичного соціалізму, соціалізму з людським обличчям. Чехословацькі журналісти назвали реформи «празькою весною»²³.

Спроба лідерів «празької весни» здійснити реформи зустріла рішучий опір не лише з боку антиреформістів Чехословаччини, але особливо ідеологів «ортодоксального соціалізму» в СРСР та його союзників по РЕВ і Варшавському Договору. Л.Брежнев заявив, що реформісти Чехословаччини відступили від соціалізму і загрожують його завоюванням. Я.Кадар вважав, що в особі лідера «празької весни» О.Дубчека маємо хитрого словацького селянина, який хоче всіх водити за ніс. В.Ульбріхт вважав, що чехословацькі реформатори – це хитрі ревізіоністи і все завойоване хочуть знищити²⁴.

Переговори з лідерами «празької весни» розтягнулися майже на півроку. Відбувалися багатосторонні зустрічі – в Дрездені, Софії, Варшаві, Москві, Братиславі та двосторонні – на рівні усіх членів Політбюро ЦК КПРС і Президії ЦК КПЧ – в Чієрні-над-Тисою. Керівники КПРС та інших союзних партій тиснули на КПЧ і вимагали «навести порядок». Останні захищалися і заявляли, що ніякої загрози соціалізму в Чехословаччині немає і не може бути. Час йшов, а події в Чехословаччині лякали КПРС та її союзників.

У цих умовах у Москві визріла думка «навести порядок» в Чехословаччині з допомогою союзних військ. СРСР підтримали в Берліні, Варшаві та ряді інших столиць союзних країн. У ніч з 20-го на 21 серпня 1968 року в Чехословаччину вступили війська п'яти країн: СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі та НДР – всього 124 тисячі військових і 500 танків, десантні частини. Чехословацький народ обурювався появою «непрошених гостей», чинив опір просуванню танків і мотомеханізованих частин. У сутичках загинуло 30 і було поранено більше 300 чоловік²⁵. Армія виконувала волю президента Л.Свободи: опору не чинила, вогонь не відкривала. Протягом кількох

23. Svobodne slovo. – 1968. – 21 kvetna.

24. Див. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 29.

25. Dolejší M. Gigantsky evropejsky podvod//Zmena. – 1991. – № 16. – Str. 12.

годин вся Чехословаччина була окупована, уряд заарештовано і відправлено літаком до Москви на переговори. Серед заарештованих були О. Дубчек, Й. Смерковський, О. Чернік, Ф. Крігель, Й. Шпачек. До них приєдналися 23 серпня 1968 року президент Л. Свобода та ряд інших державних діячів Чехословаччини, яких Москва викликала для переговорів. Внаслідок переговорів було укладено «московський протокол», в якому містилася «Програма виходу Чехословаччини із кризової ситуації». Вона складалася під диктат московських політиків і стала юридичною основою для втручання СРСР у внутрішні справи Чехословаччини. Восени 1968 року в Москві було підписано нову угоду про «тимчасове» перебування радянських військ в Чехословаччині²⁶.

Окупацію Чехословаччини військами ОВД, що було грубим порушенням її суверенітету, засудили багато країн світу. По-перше, наголосимо, що із засудженням дій військ ОВД щодо Чехословаччини різко виступили такі соціалістичні країни, як Китай, Румунія, Югославія, Албанія (звісно, в силу своїх мотивів). Засудили цей акт великі країни Західної Європи і Америки, провідні країни третього світу. На захист Чехословаччини стала ООН. Обурення охопило практично всі країни світу²⁷.

З осені 1968 року почалося повернення Чехословаччини до старих форм управління КПЧ і країною. Танки п'яти країн ОВД припинили реформи «празької весни», яка могла стимулювати соціалізм як суспільно-економічну формацію.

Навесні 1969 року до керівництва КПЧ і країною прийшов Г. Гусак, який сумлінно виконував усі настанови Москви. Поряд з «нормалізацією» економічного і соціального життя, що вела до відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління, йшла політична розправа над прихильниками «празької весни». Лише з рядів КПЧ було виключено близько півмільйона чоловік, які разом з позбавленням партквитка позбавлялися і роботи, соціального захисту. Негласна чистка охоплювала всі колективи. Одних понижували в посадах, інших звільняли з роботи, оскільки виявляли їм недовіру. Інженери, досвідчені майстри, вчені, лікарі, журналісти, письменники, актори ставали кочегарами, вантажниками, прибиральниками, мийниками вікон, низького рангу конторськими працівниками.

Треба погодитися з думкою Ч. Цісаржа про те, що після придушення «празької весни» в Чехословаччині «почалася» справжня травля

---

26. *Fakty a argumenti.* – Praha, 1978. – № 15. – Str. 23.

27. *Svobodne slovo.* – 1988. – 22 srpna.

інтелектуалів²⁸. У ряді установ і організацій було замінено 95 відсотків адміністративного персоналу²⁹.

Реформи були припинені, але ідею реформування, мрію про заміну тоталітарного режиму демократичним придумати не вдалося. Вона жила, розвивалася і була однією з важливих передумов суспільного повороту кінця 80-х років.

Листопадовим подіям кінця 80-х років безпосередньо передував майже двадцятирічний період, коли при владі знаходився Г.Гусак, а наприкінці цієї доби біля керма КПЧ став М.Якеш (1987–1989). Цей період історії Чехословаччини був дуже суперечливим.

З одного боку, протягом 70–80-х років зробила певний крок вперед чехословацька економіка. Не можна відкинути певних успіхів у машинобудуванні, у хімічній та енергетичній промисловості. Почали випускати нові типи автомобілів автозаводи «Шкода», «Татра». За радянської технічної допомоги Чехословаччина створила власне атомне енергомашинобудування. У 1980 році був встановлений перший чехословацький атомний реактор. Чехословаччина увійшла до складу десяти країн світу, які мали власне виробництво комплексного обладнання для атомних електростанцій³⁰. Продукція чехословацької промисловості направлялася в десятки країн світу, зокрема в країни Азії, Африки. На Європейському континенті вони не витримували конкуренції з технічно більш досконаліми виробами Німеччини, Англії, Франції, Японії, Італії та інших країн. Чехословаччина в межах РЕВ розвивалася як країна машинобудування. В середині 80-х років виробнича промисловість становила понад 50 відсотків чехословацького експорту.

Досить стабільно розвивалось сільське господарство, держгоспи і кооперативи пішли по лінії спеціалізації. Держава збільшила асигнування селу, зросло виробництво сільськогосподарської техніки. На початку 80-х років Чехословаччина вийшла на такий рівень виробництва сільськогосподарської продукції, коли не тільки відмовилася від її імпорту, але деякі вироби почала експортувати. У Чехословаччині вирощувалося близько 12 мільйонів тонн зерна. Врожайність з одного гектара зросла до 50–52 центнерів.

Все це так, успіхи наче непогані, але діставалися вони ще більшою ціною, ніж в 50–60-х роках. Продукція машинобудування була дуже

28. Многоголосый хор// Новое время. – 1990. – № 5. – С. 12.

29. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 6.

30. Краткая история Чехословакии. – С. 503–504.

31. У подробицях див.: Гранчак И.М., Кизченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. – К., 1984. – С. 102–105.

матеріалозатратною, і технічно невпинно відставала від рівня світових стандартів. Якщо в 70-х роках був ще хоч невеликий приріст промислового виробництва, то в 80-х роках намітився очевидний спад практично в усіх галузях народного господарства.

Приріст національного доходу, за визнанням самої КПЧ, в період п'ятої п'ятирічки (1971–1975) становив 31,5 відсотка, в шостій п'ятирічці – уже 20 відсотків, в сьомій – лише 9³². Приріст продуктивності праці за ці ж роки знизився з 27 відсотків у 1971–1975 роках до 7 відсотків – у 1981–1985 роках³³.

Рівень промислового виробництва за 15 років скоротився в 2,7 раза, а споживання населення – в 5 разів. Дедалі нижчою ставала ефективність виробництва, різко падала якість продукції, знижувалося впровадження в практику досягнень науково-технічного прогресу. Низькою була продуктивність праці. Промисловість вимагала корінної реорганізації, а КПЧ зволікала. На грудневому 1986 року пленумі ЦК КПЧ зазначалось, що прискорення науково-технічного прогресу наштовхується на протидію тих, хто на словах говорить про перебудову, але діє по-старому. Прем'єр-міністр Л.Штровгал змушений був визнати, що Чехословаччина швидше всього є музеєм старої техніки, ніж сучасною індустріальною країною³⁴.

У сільському господарстві, де успіхи, здавалось, були чи не найкращими, досягалися вони надто великим рівнем використання хімічних добрив, що змінювало структуру ґрунтів, перенасичувало їх. У середині 80-х років на гектар орних земель вносили таку кількість мінеральних добрив, яка значно перевищувала допустимі норми. Дуже ускладнювали екологію великі тваринницькі комплекси. Багато спеціалістів доводили, що кооперативне сільське господарство дуже дороге, а економічно малоефективне³⁵.

Внаслідок невмілих форм господарювання, посилення командних форм управління економіка Чехословаччини неухильно падала. Якщо в 1945–1948 роках Чехословаччина входила до складу десяти промислово розвинених країн світу, то в кінці 80-х років вона опинилася на 40-му місці. За рівнем продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції Чехословаччина набагато відставала від розвинених країн Західної Європи. Національний доход на душу населення становив усього 60 відсотків порівняно з ФРН і 40

32. Материали XVII съезда КПЧ. – Прага, 1986. – С. 13.

33. Там же. – С. 14.

34. Štrovgal L. K otazkam přestavby hospodarskeho mechanismu// Rude pravo. – 1987. – 29 ledna.

35. Правда. – 1980. – 27 марта.

відсотків порівняно з Австрією³⁶. Це яскравий приклад невмілого господарювання, яке проводила КПЧ. Догматизм, притаманний її діяльності, відмова від проведення радикальних реформ гальмували розвиток Чехословаччини, яка серед країн РЕВ посідала провідне місце після НДР.

Навіть в період так званої перебудови М.Горбачова в СРСР, коли дух реформування механічно поширювався на всі країни РЕВ, у Чехословаччині лише говорили про реформи, а не здійснювали їх. Це викликало незадоволення в більшості населення країни, сприяло росту опозиції.

Зростали нарікання населення на рівень життя, якість соціального забезпечення, відставання соціальної інфраструктури, упущення в галузі освіти й культури. Якщо в 50-х роках Чехословаччина за середньою тривалістю життя знаходилася серед кращих країн Європи, то у 80-х роках опинилася на нижчих щабелях. На той час практично припинився природний приріст населення країни.

Серйозно загострилася екологічна ситуація в Чехословаччині в середині 80-х років. Одна третина населення країни проживала в екологічно забруднених районах. У критичному стані з точки зору екології знаходилися близько 35 відсотків чехословацьких лісів. Екологічна ситуація оцінювалася як критична. Призвели до цього невмілі методи господарювання, застаріла технологія на металургійних, а особливо хімічних заводах і фабриках³⁷. Ускладнили екологічну ситуацію радянські військові, їх полігони.

Загострилася ситуація в зовнішніх відносинах. Чехословаччина дедалі більше потрапляла в залежність від СРСР. Вигода від зв'язків з Радянським Союзом була безперечною. За рахунок імпорту з СРСР Чехословаччина покривала на всі 100 відсотків свою потребу в нафті та газі, на 95 відсотків – в залізній руді, близько 60 відсотків – в бавовні, 50 відсотків – в лісоматеріалах³⁸. Поставки радянської сировини і енергоносіїв в умовах зростання цін на дані види продукції на міжнародному ринку мали для Чехословаччини важливе значення. Але таким же безперечним був і факт тиснення на Чехословаччину з боку СРСР. Брежневська доктрина «обмеженого суверенітету» негативно позначалася на зовнішній діяльності Чехословаччини в першу чергу. Уряд СРСР і його численні радники в Празі не забували весни 1968 року і прагнули тримати під контролем кожен крок чехословацьких лідерів. У кінці 80-х років на СРСР припадало майже

36. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 66.

37. Strovgal L. Op. cit. Rude pravo. – 1987. – 29 ledna.

38. Материали XVII съезда КПЧ. – С. 78–79.

50 відсотків зовнішньоторгового обороту Чехословаччини, а на всі країни РЕВ – понад 75 відсотків. Внаслідок однобокого розвитку зовнішніх економічних зв'язків і спаду виробництва Чехословаччина втрачала завойовані нею колись позиції у світовій торгівлі. Якщо на початку 70-х років Чехословаччина посідала в світовій торгівлі 1,21 відсотка, то у 1987–1988 роках її доля знизилася до 0,92–0,93 відсотка³⁹.

Усе говорило про те, що Чехословаччина була заведена КПЧ в глухий кут, з якого треба було шукати вихід. Країна відставала від світових стандартів розвитку. Старі догматичні методи управління економікою потрібно було міняти.

Складною була і внутрішньополітична ситуація в Чехословаччині в кінці 80-х років. Насамперед почала переживати не кращі часи сама КПЧ, що була провідною силою суспільства. Авторитет КПЧ падав як серед рядового її членства, так і особливо серед населення країни. Відданість КПЧ догматизму, гегемонізму викликала загальне обурення, а кожен крок політики КПЧ сприймався суспільством критично. Досвід 70–80-х років показав, що КПЧ, дотримуючись старих ортодоксальних методів керівництва, продемонструвала нездатність забезпечити динамічний розвиток економіки, політичного життя, зовнішньої діяльності країни. Чехословаччина опинилася в глибокому протиріччі з потребами суспільства, з тенденціями світового і європейського розвитку. Результати соціологічних досліджень середини 80-х років засвідчили, що коли в 1986 році на підтримку керівної ролі КПЧ висловилося 58 відсотків опитаних, то навесні 1988 року – уже тільки 33 відсотки⁴⁰. Одна з причин полягала в тому, що КПЧ формально погоджувалася з необхідністю реформ, демократизації, перегляду оцінки подій «празької весни», а насправді жодних кроків у цьому напрямку не робила.

Варто зауважити, що не тільки в країні ніяких реформ не здійснювалося, але й сама КПЧ виявилася неготовою до самореформування, зміни своєї діяльності відповідно до вимог життя. Вершиною деградації КПЧ було те, що на грудневому 1987 року пленумі ЦК КПЧ замість Г.Гусака генеральним секретарем ЦК партії було обрано М.Якеша – людину консервативніших поглядів, ніж його попередник. Це ще більше посилило кризу в КПЧ. Дедалі партія і особливо її керівництво відривалися від маси комуністів, віддалялися від вирішення наболілих питань. Майже кожних 2–3 місяці відбувалися пленуми ЦК КПЧ, на яких піддавалися критиці теорія і

39. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 68.

40. Lidove noviny. – 1988. – 25 kvetna.

практика роботи. В ухвалених рішеннях аналізувалися недоліки, але зміни до кращого не було видно⁴¹.

Словацькі дослідники справедливо пишуть про те, що чим більше керівники КПЧ говорили про перебудову і демократизацію, тим більше переслідувалося все прогресивне. На петиції та заяви трудящих КПЧ і уряд не реагували, збори і мітинги опозиції розганяли силою⁴². Події в Чехословаччині в другій половині 80-х років стали яскравим прикладом «псевдоперебудови», що мала місце не лише в Чехословаччині, але і в ряді інших країн Центральної Європи.

Авторитет КПЧ дуже похитнувся з подіями 1988 року, а саме: у 1988 році відзначалися три ювілеї в історії Чехословаччини, на які суспільство давало різні відповіді, робило з них різні висновки. Перший за хронологією ювілей – це 40-річчя лютневих подій 1948 року, коли до влади прийшла КПЧ, вірніше, коли комуністи на чолі з К. Готвальдом одержали перемогу над опозицією, яку очолював президент Е. Бенеш. З лютого 1948 року минуло 40 літ, багато чого в умовах розвитку демократії стало відомим громадськості і напрошувалася теза нової об'єктивної оцінки перевороту в лютому 1948 року. Значні кола громадськості сподівалися, що таємне, яке привело комуністів у 1948 році до влади, стане явним. Але ЦК КПЧ категорично відкинув ідею перегляду оцінок лютого 1948 року⁴³. Відзначення лютневих подій відбувалося з позицій виправдання всього, що було зроблено в 1948 році. Через це від КПЧ відсахнулися значні кола інтелігенції, передова частина робітників, селян, всіх, хто знав хоч малу правду про події лютого 1948 року, коли грубо порушувалися демократичні права, насильно рвалася до влади КПЧ, яка встановлювала свою диктатуру. У 1988 році ніхто не вимагав розправи над комуністами, а просто бажали відновити історичну справедливість і зробити КПЧ однією з політичних сил країни замість провідної сили⁴⁴.

Друга політична подія, яка мала місце в історії Чехословаччини у 1988 році і на яку не було єдиної відповіді в країні, – це 20-річчя введення в Чехословаччину військ п'яти країн ОВД на чолі з СРСР. Минуло двадцять років з часу придушення реформ «празької весни». Двадцятирічний досвід розвитку Чехословаччини після серпня 1968 року показав, що відновлена з допомогою штиків і танків адміністративно-командна система, очолювана КПЧ, не може вивести

41. Див., наприклад, матеріали засідання ЦК КПЧ 19 березня 1987 року: – *Materialy z 5. zasedani UV KSČ/Rude pravo.* – 1987. – 19 března.

42. *Ěseny naděje.* – Bratislava, 1991. – Str. 15.

43. *Rudé pravo.* – 1988. – 25 února.

44. *Svobodné slovo.* – 1988. – 26 února.

країну на європейський рівень розвитку. Чехословаччина відставала від світових і європейських стандартів у всіх сферах життя⁴⁵. Суспільство чекало, що КПЧ в умовах реформування перегляне оцінку подій 1968 року, самокритично скаже правду про двадцятирічний шлях і зробить належні висновки. Громадськість вимагала, щоб КПЧ скасувала схвалену в грудні 1970 року постанову «Уроки кризового розвитку...», в якій вся вина покладалася на саму Чехословаччину: тут, мовляв, діяла контрреволюція, країні загрозувала небезпека громадянської війни, створювалася небезпека «соціалістичним завоюванням» і т.п. Документ виправдовував інтервенцію і події, які наступили після неї. Це принижувало гідність чехів і словаків, тих демократичних сил, які боролися за реформування Чехословаччини на нових засадах⁴⁶.

Громадськість вимагала назвати все своїми іменами: не інтернаціональна допомога, а грубе втручання у внутрішні події Чехословаччини; не всебічний розвиток країни в 1971–1988 роках, а поступове сповзання з позицій 70-х років; не стабілізація обстановки в 1969–1970 роках, а грубе порушення демократичних прав і розправа над десятками тисяч громадян як членами КПЧ, так і безпартійними, з профспілковими активістами. Але КПЧ і на це питання не готова була дати нові відповіді з позицій горбачовського «нового політичного мислення». Ні Г.Гусак як президент Чехословаччини, ні М.Якеш як генеральний секретар ЦК КПЧ, з їх оточенням, не хотіли переглядати старі догматичні оцінки подій 1968–1969 років. У 20-х числах серпня 1988 року газета «Руде право» – орган ЦК КПЧ опублікувала серію статей, в яких відстоювалася стара точка зору⁴⁷. Це відштовхувало від КПЧ не лише широкі кола громадськості, а навіть частину активу КПЧ. Преса широко обговорювала ці проблеми, але єдиної, історико-об'єктивної оцінки не знаходила. Керівництво КПЧ, підтримане лідерами комуністичних і робітничих партій країн соціалізму, відстоювало стару точку зору, а громадськість вимагала об'єктивних оцінок. У цих умовах, як показують соціологічні дослідження в Чехословаччині, сильно падав авторитет КПЧ серед широких верств населення, яке виступало проти її керівної ролі, тобто проти диктатури однієї партії⁴⁸. У ході дискусії правдиві слова висловив О.Дубчек: наш народ і сьогодні все ще хоче того, чого він домагався у 1968 році⁴⁹.

45. Див. Материали XVII съезда КПЧ. – С. 13–15.

46. Gal F.Z. prvej ruky. – Bratislava, 1991. – Str. 15.

47. Rude pravo. – 1988. – 21 srpna; 23 srpna.

48. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 68.

49. Див. Советское славяноведение. – 1980. – № 3. – С. 80.

Дискусія навколо оцінки подій 1968 року набрала широкого міжнародного звучання. СРСР продовжував підтримувати старе керівництво Чехословаччини і дотримувався угоди між КПРС і КПЧ про те, що основою оцінок є документ КПЧ «Уроки кризового розвитку...», схвалений у грудні 1970 року. В СРСР з критикою інтервентів послідовно виступав академік А. Сахаров, доктор історичних наук, науковий працівник інституту історії США і Канади Ю. Давидов, редактор «Літературної газети» Ф. Бурлацький та ряд інших учених і громадських діячів. Вони високо оцінювали реформи «празької весни», діяльність О. Дубчека, засуджували інтервенцію, вимагали сказати правду народу про події літа 1968 року, відкрито вибачитися перед чехословацьким народом за провину. Газета «Известия» засудила радянських прихильників «празької весни» і висловила жаль з приводу того, що в СРСР є ще такі люди⁵⁰. Така позиція офіційних кіл була зумовлена тим, що в КПРС переважали прихильники інтервенції в Чехословаччині. М. Горбачов, будучи в Чехословаччині на початку 1987 року, жодного слова не сказав про інтервенцію в 1968 році, про перебування радянських військ у Чехословаччині⁵¹. Як керівник КПРС, М. Горбачов закликав підтримувати політику Г. Гусака, висловив сподівання, що реформи в Чехословаччині будуть прискорені. Пізніше керівник КПРС з розумінням поставився до обрання Генеральним секретарем ЦК КПЧ М. Якеша. Особливо підтримували політику старого керівництва КПЧ і стару оцінку подій 1968 року такі члени політбюро ЦК КПРС, як Є. Лигачов та інші керівники. Влітку 1988 року, коли виникла дискусія навколо подій 1968 року, КПЧ одержувала підтримку з боку КПРС⁵². Це посилювало незадоволення чехословацького суспільства політикою СРСР і КПРС.

Про оцінку чехословацьких подій 1968 року активно говорилося на сторінках преси Угорщини і Польщі. Тут з'явилися перші статті, в яких введення військ п'яти країн ОВД називалося уже інтервенцією. На засіданні польського сейму опозиція вимагала прийняти з цього приводу офіційне рішення. Це була активна підтримка демократичних сил Чехословаччини⁵³. Отже, навколо оцінки подій 1968 року єдналися не тільки демократи Чехословаччини, але зміцнювалась єдність демократичних сил країн Центральної Європи.

50. Известия. – 1989. – 15 октябрю.

51. Valenta J. Rok 1968 a Nežna revoluce//Zahranični politika. – 1990. – № 5. – Str. 16.

52. Ibid. – Str. 16–17.

53. Ibid. – Str. 18.

Далі, в листопаді 1988 року відзначалося 70-річчя утворення незалежної Чехословацької держави. І на цьому знов зіткнулися дві протилежні точки зору: КПЧ продовжувала твердити, що вирішальними факторами у створенні незалежної Чехословаччини були перемога Великого Жовтня, революційна боротьба трудящих, а демократично настроєні інтелектуали доводили, що значну роль відіграв і Т.Масарик та емігрантські кола. Боротьба навколо цього питання торкалася і складних питань демократії, прав людини і національностей. Відомо, що Чехословаччина після воєнних років на чолі з президентом Т.Масариком і Е.Бенешем була однією з найдемократичніших країн світу, що є гордістю чехів і словаків, усіх народів, які населяли Чехословаччину. Відзначення 70-річного ювілею опозиція хотіла використати для утвердження ідей справжньої демократії, а не диктатури однієї партії. Але КПЧ відстоювала власну стару точку зору, не визнавала демократичних заслуг Т.Масарика, Е.Бенеша, ще раз продемонструвала нездатність до нових підходів життя.

Сімдесятирічний ювілей Чехословаччини загострив увагу ще на одному боці життя країни: рівноправності усіх народів, які її населяють. У 1918 році Чехословаччина виникла як держава чехів і словаків, але словаки не мали в ній рівних прав з чехами⁵⁴. У 1945 році після визволення Радянською Армією нова Чехословаччина також стала країною двох братніх народів, але чехи були старшими братами, а словаки – молодшими. Повної рівноправності між чехами і словаками не було і після утворення федерації у 1969 році⁵⁵. Тому в умовах боротьби за реформи загострювалося і питання про повну рівноправність чехів і словаків. Щоправда, в боротьбі проти тоталітаризму, проти диктатури КПЧ ці два народи виступали спільно⁵⁶. Зволікання з вирішенням даних питань також підірвало авторитет КПЧ, керівної сили країни.

У кінці 80-х років головна опозиція КПЧ виступала під гаслами Хартії-77. Це була масова організація, започаткована в січні 1977 року, яка висунула програму реформування країни. Автори Хартії-77 вимагали негайно припинити переслідування інакомислячих, провести демократизацію усіх сфер життя країни, змінити характер і напрями зовнішньої політики⁵⁷. Цей документ підписали сотні визначних учених, громадських діячів, творчих працівників. Вона стала своєрідним продовженням тих вимог і реформ, які висунуло чехословацьке

54. Краткая история Чехословакии. – С. 298, 313.

55. Svobodne slovo. – 1988. – 29 zijna.

56. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 12.

57. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 6.

суспільство навесні 1968 року, за що було так суворо покаране п'ятьма країнами ОВД. Прийняття нової програми, аналогічної програмі 1968 року, в січні 1977 року було своєрідним подвигом.

Хартія-77 вимагала створення неформального, відкритого демократичного суспільства, у якому б вільно проживали люди різних професій, національностей і різного віросповідання. Народи вільного суспільства повинні користуватися всіма вигодами міжнародних прав людини, зафіксованих в Загальній декларації людських прав ООН, положеннях Заключного пакту Гельсінської конференції⁵⁸. Хартія-77 вимагала розпочати широкий діалог з урядом і політичними інститутами Чехословаччини про стан справ у країні й шляхи поглиблення демократичних реформ. Програма вимагала, щоб шляхом спільного обговорення розроблявся проект законів для парламенту, які мають змінити на краще життя всього суспільства. Отже, Хартія-77 не закликала до насильницького повалення влади, а діяла в інтересах демократизації суспільства, намагалася розв'язувати надрілі питання мирним, демократичним, конституційним шляхом⁵⁹. Хартія-77 була породжена політикою уряду Чехословаччини і КПЧ, які суворо переслідували інакомислення. Уряд і КПЧ не хотіли рахуватися з новими ідеями, а оголосили Хартію-77 контрреволюційною організацією, наказували переслідувати її⁶⁰.

Всупереч цьому, авторитет Хартії-77 в усіх усюдах зростав, особливо в другій половині 80-х років. Якщо спочатку організації Хартії-77 діяли лише у великих містах Чехії, де було по кілька вищих навчальних закладів, то пізніше вони створюються скрізь. Крім інтелігенції, в організаціях співробітничать робітники, селяни, широкі верстви демократичної інтелігенції. Наприкінці 80-х років саме навколо Хартії-77 згрупувалися основні сили опозиції⁶¹. Форми роботи – це письмова і усна пропаганда людських прав. Активісти Хартії-77 самі видавали видання, в яких публікували основні матеріали із Загальної декларації людських прав ООН, уривки з Гельсінської програми 1975 року та ін. Під виглядом відзначення національних ювілеїв у 1988 році (70-річчя утворення Чехословаччини, 40-річчя лютневих подій 1948 року, 50-річчя Мюнхенської угоди, 20-річчя введення іноземних військ) вони проводили вечори, на яких

58. Vihlašení Charty – 77 z dne 1. januara 1977/Eseny naděje. – Bratislava, 1991 – Str. 18.

59. Novak V. Nove socialne hnuti – viznamni faktor spoločenskeho rozvoje// Mezinárodně vztahy. – 1990. – № 2–3. – Str. 19.

60. Ibidem.

61. Dolejší M. Gigantský evropský podvod// Zmena. – 1991. – Str. 12.

пропагували свої ідеї. Газета соціалістів в кінці 1988 року зазначала, чим більше уряд переслідував прихильників Хартії-77, тим інтенсивніше вона діяла, зростав її авторитет⁶².

Вся трагедія полягала в тому, що уряд Чехословаччини, керівництво КПЧ не бачили і не хотіли бачити цієї опозиції, розгортання її діяльності. Уже в критичні дні літа і осені 1989 року ЦК КПЧ вважав опозицію «жменькою відщепенців», які не мають ніякої підтримки серед народу⁶³. ЦК КПЧ відхилив пропозиції спеціальної комісії, яка вивчала ситуацію в країні і пропонувала негайно вжити заходів щодо демократизації внутрішнього життя: дозвіл мітингів, демонстрацій, скасування цензури, діалог з опозицією тощо⁶⁴. Це було великою помилкою, оскільки опозиція набирала дедалі більших сил.

Першою відкритою акцією Хартії-77 були мітинг і демонстрація в Празі 15 січня 1989 року з нагоди відзначення річниці загибелі Я.Палаха, який в січні 1969 року спалив себе на майдані міста на знак протесту проти введення іноземних військ у Чехословаччину. Крім Хартії-77, мітинг організували активісти Клубу миру, Незалежного об'єднання демократів та інших організацій. Виступаючи на мітингу засудили введення військ в Чехословаччину в серпні 1968 року як акт грубого насилля, що припинило відродження суспільства; засуджували переслідування інакомислячих, порушення демократичних прав; говорили про відставання країни від світового розвитку. Схвалена на мітингу резолюція вимагала прискорення демократизації всіх сфер суспільного життя⁶⁵. Такі ж мітинги 15–17 січня 1989 року відбулися майже у всіх великих містах Чехії – Брно, Мала Острава, Пльзень, Мост, Чеське Будйовице, а також в деяких містах Словаччини. Поліція силою розганяла учасників мітингів. В одних місцях застосовували сльозоточиві гази, в інших – воду, а подекуди і собак. Преса відзначала, що собаки покусали багатьох учасників мітингів⁶⁶.

Виступ у січні 1989 року повинен був стати уроком для КПЧ і уряду Чехословаччини. Але замість аналізу причин виступів населення і вжиття заходів щодо поліпшення ситуації в країні уряд поспішив заявити, що в Празі та інших містах мали місце провокації, організовані іноземними розвідниками⁶⁷. Звичайно, пропаганда проти соціалістичної

62. Svobodne slovo. – 1988. – 20 listopadu.

63. Pravda. – 1989. – 20 декабря.

64. Там же.

65. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 15–16.

66. Ibidem.

67. Rude pravo. – 1989. – 16 ledna.

Чехословаччини, яка проводилася з боку зарубіжних спеціальних і пропагандистських служб, могла мати певний вплив на обставини, але вона не була вирішальною. Внутрішні проблеми в першу чергу викликали і активізували дії опозиції.

Важливі події відбулися в Чехословаччині 21–22 серпня 1989 року. У Празі, з ініціативи керівників Хартії-77, зібрався мітинг протесту проти введення іноземних військ у Чехословаччину. За Прагою мітинги пройшли у всіх великих містах, в економічних і культурних центрах країни⁶⁸.

Виступи в серпні 1989 року були більш масовими, ніж у січні. Вони свідчили про дальше зростання боротьби проти тоталітарного режиму. Але поліція скрізь розганяла мітинги, заарештовувала активістів.

У боротьбу проти старих порядків активно включилася і Словаччина. Крім участі в тих заходах, які очолювала Хартія-77, проводилася велика робота під гаслами рівноправності всіх народів, захисту природи. Ініціаторами руху були публіцисти М.Кусий, М.Шімач, Й.Яблонський, Д.Татурко. Як і активісти Хартії-77, вони видавали самвидави, поширювали різну заборонену літературу про право людини, захист природи, як у письмовій, так і в усній пропаганді засуджували введення іноземних військ у Чехословаччину в серпні 1968 року, керівну роль КПЧ; критикували систему тоталітаризму, схвалюючи «весну відродження» 1968 року і політику О.Дубчека⁶⁹.

Широкого розмаху набрав рух екологів. Їх ідеологами були Я.Чарногурський, Ф.Мікловшко, З.Бутарова, Й.Маркуш, К.Гофман та ін. Найбільшим проявом руху протесту в Словаччині була демонстрація прихильників захисту природи 16 березня 1989 року в Братиславі. На берегах Дунаю зібралися тисячі людей. Тут були не лише студенти братиславських вузів, але й робітники, службовці, представники передмість. Під вечір із запаленими свічками вони пройшли по новому мосту, співаючи словацькі національні пісні. Поліція розігнала демонстрантів і здійснила арешти. Ця подія також була кваліфікована як підступи іноземних розвідок⁷⁰.

Активно діяли в Словаччині групи економістів і соціологів, які включилися в обговорення програми «Словаччина в 2010 році». В опублікованих статтях вони гостро критикували становище Словаччини в складі Чехословаччини, говорили відверто про чеський гніт, викривали режим, який прирік країну на відсталість, відірвав її

68. Svobodne slovo. – 1989. – 23 srpna.

69. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 16.

70. Pravda (Bratislava). – 1989. – 18 marta.

від Європи і світу, відверто заявляли, що в Чехословаччині назрівав соціальний вибух.

Виступи у 1988–1989 роках були репетицією «ніжної революції». Відбувалося об'єднання молоді з робітничим класом, з усім народом. Створювалися і мужніли сили опозиції, а керівництво КПЧ на чолі з М.Якешем залишалося задоволеним своїм становищем. Вони і не помітили, як під підвалини їх влади закладалися міни. Нові соціальні рухи, які охопили Чехословаччину в кінці 80-х років, були значним фактором суспільного розвитку, боротьби за суспільний прогрес⁷¹.

Розділ II.

ПОЧАТОК І ХІД «НІЖНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

У кінці 1989 року в Чехословаччині склалася дуже напружена ситуація. Опозиційні сили консолідувалися на основі програми «Хартія-77». Починаючи від Аша – на Заході і Верхнього Німецького та Собранців – на Сході, по всій країні діяли різні громадсько-політичні організації, які вимагали проведення корінних змін в країні. Розширилися їх програми, по-різному вони уявляли собі методи дій, але була у них спільна вимога – повалення влади КПЧ, підрив її гегемонії, перетворення комуністичної партії з провідної сили в одну з рядових партій⁷². Перший спільний виступ готувався на 17 листопада 1989 року, коли країна відзначала 50-річчя трагічних подій 1939 року, дня пам'яті Я.Оплетала, який помер від ран фашистів⁷³.

На хід підготовки загального виступу опозиції Чехословаччини значний вплив мали події в СРСР та в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Перебудова і демократизація в СРСР, започатковані М.Горбачовим, друкування радянською пресою матеріалів, що викривали сталінщину, викликали в Чехословаччині великий інтерес. Інформаційна програма «Время», радянські газети «Известия», «Россия» побили всі рекорди популярності. Все, що відбувалося тоді в Радянському Союзі, контрастувало з реаліями тоталітарного режиму М.Якеша і Г.Гусака⁷⁴.

71. Novak V. Nove socialně hnutí... – Str. 19.

72. Z zaverenej spravy visetrovaci komise Federalniho zhromazdeny// Rude pravo. – 1991. – 6 unoga.

73. Краткая история Чехословакии. – С. 368.

74. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 10–11.

З Польщі йшов потік інформації про активізацію профспілки «Солідарність», поглиблення демократизації, про переговори за «круглим столом» з керівництвом країни. З Угорщини надходили повідомлення про діяльність Демократичного форуму, про перетворення УСРП із керівної сили країни в одну із політичних партій. Розширився потік відомостей про боротьбу за демократизацію в НДР. Восени 1989 року тисячі німців з НДР тікали в ФРН через Чехію. Вони активно спілкувалися з населенням, розповідали про посилення боротьби за демократизацію в НДР, про те, що їх спонукало тікати на Захід⁷⁵. Блискавично рознеслася по всій Чехословаччині звістка про падіння Берлінської стіни – витвору тоталітаризму. У Чехословаччині це було сприйнято як поштовх до активної боротьби за демократизацію.

З країн Заходу в Чехословаччину проникало чимало ідей з критикою тоталітаризму. Тут діяли кілька факторів. По-перше, туризм. Чехословаччина з 15-мільйонним населенням в кінці 80-х років щорічно приймала до 20 мільйонів туристів, серед яких три чверті були вихідцями з капіталістичних країн. Вони не лише розповідали про життя на Заході, про технічні новинки, але і приносили чимало літератури. У свою чергу з Чехословаччини за рубіж, переважно в капіталістичні країни, щорічно виїжджало близько 11 мільйонів чоловік⁷⁶ як туристи, які на власні очі бачили досягнення західних демократій і порівнювали з тим, що сповіщала КПЧ про Захід.

Треба врахувати і те, що в Чехословаччину активно проникала пропаганда радіостанцій західних країн, зокрема «Голосу Америки» і «Свободи»; на значній території Чехословаччини приймалися телепрограми ФРН і Австрії, які використовувала опозиція для критики політики уряду Чехословаччини.

Початком організованої боротьби, у якій провідну роль відіграла студентська і учнівська молодь, були події 17 листопада 1989 року. У цей день Союз молоді, ряд інших молодіжних організацій дали заяву на проведення мітингу біля Інституту патології Чехословацької Академії Наук на майдані Альберта, де був тяжко поранений 50 років тому Я.Оплетал, а тисячі студентів заарештовані. У п'ятницю, 17 листопада, на 16-ту годину тут зібралось близько 15 тисяч чоловік. Серед молоді було чимало осіб середнього і старшого покоління, робітників і службовців. Було на майдані чимало і таких, хто був очевидцем кривавих подій листопада 1939 року⁷⁷.

75. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 68.

76. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 7.

77. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 17.

Виступаючи на мітингу засудили дії німецьких фашистів, які вчинили криваву розправу над чехословацьким студентством в 1939 році. Не тільки критикою німецького фашизму обмежувалися оратори, а пов'язували історію з подіями в Чехословаччині кінця 80-х років, наголошуючи, що переслідується усе прогресивне, що має місце в усіх куточках країни; найбільше при цьому терплять активісти Хартії-77, Союзу молоді; переслідується всяке інакомислення; свою волю всім нав'язує КПЧ.

Газета «Правда» – орган КПРС писала, що мітинг відбувався під антиурядовими лозунгами. Висувалася вимога поглиблення перебудовчих процесів у Чехословаччині⁷⁸. Особливо гострими були виступи керівників Союзу молоді – Я.Мейстріка, активіста студентського руху – В.Кліми, академіка Й.Котсова. Газета «Руде право» висловила жаль, що окремі оратори «неправильно тлумачили становище в Чехословаччині, в спотвореному вигляді говорили про політику КПЧ»⁷⁹. Мітинг закінчився виконанням гімнів Чехії та Словаччини.

З ініціативи керівництва Союзу молоді учасники мітингу вирішили колонами пройти на Вишградське кладовище для покладання квітів на могили діячів чеської культури. Тут також мали місце виступи з критикою політики КПЧ і уряду Чехословаччини⁸⁰.

Із кладовища всі направилися в центр Праги на майдан св.Вацлава, щоб там закінчити торжества. Демонстранти йшли з запаленими свічками і політичними транспарантами. Ця частина програми не була погоджена з властями. Але колони організовано йшли до центру Праги. До студентів приєднувалося багато різних верств населення столиці. Кількість маніфестантів на майдані св.Вацлава перевищила 50 тисяч⁸¹.

Мітинг продовжив ідеї мітингу на майдані Альберта. Тут виступали нові оратори – студенти і професори, молодь і представники старшого покоління. Вимоги були ідентичні: свобода і демократія. Публіка скандувала: «Свобода», «Демократія». Виступаючи говорили про необхідність корінних змін всього суспільного життя, про бездіяльність уряду, органів правосуддя, диктатуру КПЧ⁸².

Під час руху демонстрантів у напрямку майдану св.Вацлава поліція та сили органів безпеки вимагали, щоб ті розійшлися. Але учасники

78. Правда. – 1989. – 19 ноября.

79. Rude pravo. – 1989. – 19 listopadu.

80. Правда. – 1989. – 19 ноября.

81. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 16–17.

82. Odhlas ze 17 listopadu// Rude pravo. – 1989. – 18 listopadu.

не розходилися, співали історичні пісні, гімни двох республік – Чеської та Словацької. Тоді сили безпеки пустили в хід сльозоточиві гази, почали поливати водою із спеціальних пристроїв учасників мітингу, нагосовувати холодну зброю. Демонстрантів притисли до стін будинків, де не було навіть чим дихати. Коли на вулиці з'явилися вісім бронетранспортерів, люди в червоних беретах, виникла велика паніка, крик, прохання про порятунок. У сутичках було тяжко поранено 56 чоловік⁸³.

Того ж вечора дана подія викликала широкі відгуки по всій країні. Одні говорили, що мітинг 17 листопада – провокація західних служб, дехто навіть допускав втручання сіоністських організацій, які, мовляв, провокували дії органів правопорядку⁸⁴. Інші, навпаки, засуджували уряд, який наказав силою розігнати демонстрантів, вбачаючи у виступі 17 листопада 1989 року широкий соціальний і демократичний рух, який об'єднав всі опозиційні сили – «Хартію-77», спілки молодих, спілки вчених, ліве крило профспілок, керівників церковних організацій⁸⁵.

У наступні два–три дні рух протесту проти кровопролиття охопив усю країну. Студенти вузів оголосили загальний страйк. Замість занять вони виходили на мітинги, проводили демонстрації, йшли на заводи, в села і закликали всіх до боротьби. Це і поклато початок широкій соціально-політичній боротьбі, яка дістала назву «ніжної революції».

Важливим було те, що вже в перші дні розвитку подій виявилися дві протилежні тенденції. КПЧ налякалася широкого народного руху, не мала чіткої відповіді на питання, які ставили мітингуючі. Ні Г.Гусак як президент країни, ні М.Якеш як генеральний секретар ЦК КПЧ не знаходили правильних методів дій, які б і досягнуте зберегли, і визначили б правильні шляхи дальшого розвитку, заспокоїли громадськість⁸⁶.

Опозиція, навпаки, після подій 17 листопада починає швидко консолідуватися, розробляє програму поглиблення боротьби шляхом залучення нових прошарків населення, поширення дій на всю країну⁸⁷. Уже 18 листопада 1989 року створилася об'єднана організація опозиції, яка дістала назву «Громадянський форум» (ГФ). Її активістами були В.Гавел, З.Ічінські, В.Малі, Й.Грушка, Е.Крішейова, П.Чепка,

83. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 16.

84. Odhlas ze 17 listopadu//Rude pravo. – 1989. – 18 listopadu.

85. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 17.

86. Див. матеріали комісії по розслідуванню подій 17 листопада 1989 року// Rude pravo. – 1991. – 6 unora.

87. Eseny naděje. – Str. 9.

О.Вондра, Я.Кочава та ін. У форумі були представлені не лише студенти, творчі працівники, але і робітники, торговці, священики, учителі, лікарі тощо⁸⁸. Громадянський форум на чолі з В.Гавелом став фактичним керівником подій в Чехословаччині.

Програма ГФ включала в себе вимоги всіх опозиційних організацій, що діяли в Чехословаччині з урахуванням нової ситуації, яка склалася після 17 листопада 1989 року. В основі програми лежали заперечення колишньої моделі розвитку суспільства, керівної ролі КПЧ, поглиблення демократизації, зміна характеру і напрямків зовнішньої політики. Головним гаслом було: «Ми хочемо жити у вільній, демократичній, квітучій Чехословаччині»⁸⁹. На Установчих зборах було висунуто як першочергову вимогу звільнити з посад генерального секретаря М.Якеша і президента Г.Гусака⁹⁰.

Отже, ГФ не був політичною партією, а громадським об'єднанням опозиційних сил країни, всіх людей доброї волі, які відчували відповідальність за критичну ситуацію в країні і готові були мирно боротися за виведення країни з кризи⁹¹. Висунута ГФ програма стала дальшим кроком вперед порівняно з програмою перетворень 1968 року. Вона кликала не до зброї, а до розв'язання всіх проблем мирним шляхом.

З Праги події перекинулися до інших міст Чехії. Протягом 18–20 листопада 1989 року масові студентські мітинги і демонстрації протесту проти розправи над празькими студентами пройшли в Брно, Оломоуці, Малій Оставі, Чеське Будйовіце, Пльзені та в інших містах Чехії. Повсюдно створювалися організації Громадянського форуму: щоденно проходили мітинги, з 20 листопада страйкували студенти майже всіх вузів⁹².

Вечорами молодь збиралася в театрах, кінотеатрах, в конференц-залах і обговорювала ситуацію в країні. Як і в Празі, до молоді приєднувалася частина робітників, службовців, скрізь активну участь у виступах брали учасники подій 1968 року. Виступи носили політичний характер⁹³. Розправу над студентами рішуче засуджували не лише молодіжні організації – Соціалістичний Союз молоді, Союз студентів, але і цілий ряд політичних партій. Спеціальну постанову з цього питання винесла Чехословацька соціалістична партія⁹⁴.

88. Prace. – 1991. – 14 augusta.

89. Horaček M. Jak pukali ledy. – Praha, 1990. – Str. 10.

90. Pravda. – 1989. – 28 декабря.

91. Известия. – 1989. – 23 ноября.

92. Rude pravo. – 1989. – 20 listopadu, 22 listopadu.

93. Prace. – 1989. – 19 listopadu, 20 listopadu.

94. Svobodne slovo. – 1989. – 20 listopadu.

Описуючи хід студентських демонстрацій, кореспондент «Правди» відзначав, що на плакатах і у виступах звучали вимоги: провести вільні вибори; впровадити в практику життя політичний плюралізм; правдиво інформувати громадян про становище в країні; визначити новий курс зовнішньої політики. Повсюдно, – пише кореспондент, який бачив ці демонстрації, – населення виявляло незадоволення політикою уряду. Демонстранти закликали власті до відкритого діалогу, вимагали прискорити реформи, поглиблювати демократизацію⁹⁵. Кореспондент «Правди» С.Вторушин писав у ті дні, що в Чехословаччині завирувало кожне місто і село; кожен майдан, кожне перехрестя заповнювалося демонстрантами. «На окремі мітинги, – писав спеціальний кореспондент, – збиралися по кілька сот тисяч чоловік»⁹⁶. Це – яскраве свідчення мирного народного руху, розпочатого студентами.

Ситуація, яка склалася в країні, стала предметом обговорення на екстреному спільному засіданні Федерального уряду і уряду Чехії. На жаль, уряд не дав принципової оцінки подіям 17 листопада 1989 року. Вимоги демонстрантів і мітингуючих були сприйняті однобічно, лише стосовно поглиблення реформ. Тому опубліковане спільне рішення урядів нікого не задовольняло. В ньому зазначалося, що перебудова є складним процесом і вимагає підтримки з боку всього населення країни, в тому числі і молоді. Уряди виявили схвильованість з приводу того, що частина молоді продемонструвала незадоволення, виступила проти уряду, виказавши цим самим недовіру соціалізму. А така позиція вигідна лише противникам народної влади.

Федеральний і чеський уряди висловили сподівання, що всі питання можна розв'язати політичним шляхом, а не протистоянням. Уряд Чехії закликав студентів припинити виступи і розпочати навчання. Справу про конфлікт на майдані св.Вацлава було передано прокуратурі Чехословаччини для розслідування і покарання винуватців⁹⁷.

Питання про становище в Празі, в усій Чехії 21 листопада 1989 року обговорив пленум Празького МК КПЧ. Учасники пленуму також однобічно розцінили ситуацію в країні. Вони бачили студентські виступи, але не зрозуміли причин, що викликали їх. Учасники пленуму закликали молодь, все населення припинити страйки, сісти за парти і вчитися, а всі назрілі проблеми уряд розв'яже політичними методами дій. Діалог не можна вести на вулиці, а для вирішення проблем потрібно зібратися за «круглим столом». Але страйки продовжувалися.

95. Правда. – 1989. – 22 ноябрь.

96. Правда. – 1989. – 27 ноябрь.

97. Правда. – 1989. – 22 ноябрь.

Центром політичної боротьби залишався майдан св.Вацлава в Празі. 23 листопада 1989 року тут зібрався найбільший мітинг – близько 300 тисяч чоловік. Не лише майдан, але й усі вулиці, які прилягали до нього, були зайняті мітингуючими⁹⁸. Крім студентів, сюди прийшли представники майже усіх заводів столиці. Над головами мітингуючих майоріли сотні лозунгів з вимогами демократії, справедливості для усіх, вільних виборів до всіх органів влади. Кореспондент «Правди» повідомляв з Праги, що він не бачив антисоціалістичних лозунгів. Дійсно, всі газети відмічали, що антисоціалістичних лозунгів на демонстраціях не було⁹⁹. Це факт. Але вимоги, які висували демонстранти, могли бути здійснені лише за умови глибокого, всебічного реформування соціалізму. І головною вимогою була вимога створення нового уряду, позбавлення КПЧ керівної ролі.

На мітингу в Празі 23 листопада обговорювалося одне важливе питання – проведення 27 листопада 1989 року двогодинного загального політичного страйку. Виступаючий на мітингу робітник заводу ЧКД заявив, що цю ідею підтримали більше 500 колективів Праги¹⁰⁰.

Наступного дня, 24 листопада 1989 року, на майдані св.Вацлава знов зібрався мітинг. Газета «Правда» справедливо відзначала, що після 17 листопада 1989 року молодь, а згодом і доросле населення, не покидали майдану. Одні йшли для перепочинку, інші приходили їм на зміну. КПЧ і уряд Чехословаччини втратили контроль над ходом подій, відставали від розвитку ситуації¹⁰¹. Десятки тисяч пражан, уже не лише студенти, але й дорослі, робітники і службовці, вимагали перебудови і демократизації. Серед виступаючих був О.Дубчек, секретар соціалістичної партії Я.Машек, керівник Громадянського форуму В.Гавел. О.Дубчек зокрема сказав, що події 1989 року поглиблюють програму оновлення суспільства, висунуту в 1968 році. Він вважав, що молодь діє активно, а все населення підтримує її. В.Гавел, виступаючи на мітингу, заявив, що ГФ готовий іти на переговори з урядом. Підготовка до зустрічі уже почалася¹⁰².

Рух протесту проти розправи над празькими студентами охопив і Словаччину. Специфікою подій в Словаччині було те, що опозиція не мала такого впливу і такої організованості, як в Чехії¹⁰³. Перші студентські мітинги в Братиславі, Трнаві, Кошицях, Пряшеві, Банській

98. Rude pravo. – 1989. – 24 listopadu.

99. Prace. – 1989. – 22 listopadu; 24 listopadu.

100. Правда. – 1989. – 25 ноября.

101. Правда. – 1989. – 25 ноября.

102. Východoslovenske noviny. – 1989. – 25 novembra.

103. Eseny naděje. – Str. 14.

Бистриці пройшли уже 18–20 листопада. Студенти ряду вузів страйкували і постійно перебували на майданах, а в окремих вузах заняття продовжувалися, хоч відсутність студентів була досить значною. Щовечора студенти словацьких вузів збиралися в театрах, кінотеатрах, у великих конференц-залах, спортзалах і обговорювали становище в країні. У мітингах і зборах, крім студентів, брали участь різні прошарки місцевого населення, представники різних політичних сил, громадських організацій¹⁰⁴.

Серед виступаючих були й учасники подій 1968 року. Особливо популярними були виступи керівників «празької весни» – О.Дубчека, активістів руху – М.Кусега, П.Когута та ін. Оратори говорили про те, що осінь 1989 року продовжить весну 1968 року¹⁰⁵.

Скрізь схвалювалися рішення засудити криваву розправу над празькими студентами, засуджували і лад, за якого подібне може трапитися. Особливо багато нарікань було на те, що не проводяться реформи, буксує процес демократизації¹⁰⁶. На мітингах обирали активістів, яких направляли в різні куточки Словаччини для організації руху опору властям.

Уже під вечір, 18 листопада 1989 року, в конференц-залі Братиславського університету зібралися активісти студентських організацій, щоб створити єдиний орган керівництва рухом. Одні пропонували піти шляхом пражан і створити в Словаччині Громадянський форум. Більшість виступаючих відхилили дану пропозицію і висловили думку, що не слід копіювати Чехію. Усі зійшлися на тому, що єдина організація для керівництва рухом потрібна, що вона має діяти спільно з Громадянським форумом, але повинна мати власну специфіку як щодо форми побудови, так і щодо програми¹⁰⁷.

Після тривалого обговорення даного питання було прийнято рішення створити в Братиславі з представників усіх верств населення та усіх опозиційних груп громадсько-політичну організацію «Громадськість проти насилля» (ГПН) як орган керівництва народним рухом. До складу організації увійшов 21 чоловік, серед яких активісти руху – Ф.Гал, М.Жак, М.Шінечка, О.Растер, робітник М.Цап, сторож Я.Будай, драматург Л.Сопко, архітектор М.Філіргова¹⁰⁸. Збори доручили керівництву ГПН направити представників в усі значні міста

104. Vichodnoslovenske noviny. – 1989. – 21 novembra.

105. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 22.

106. Pravda (Bratislava). – 1989. – 19 novembra; 20 novembra.

107. Ibid. – 1989. – 19 novembra.

108. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 22.

Словаччини, скрізь створювати подібні організації, очолювати рух протесту на місцях, протягом тижня підготувати програму дій. Недоліком було те, що до складу ГПН входили лише словаки і чехи. Тут не були представлені угорці, українці, інші національності, що звужувало національну базу руху.¹⁰⁹

Важливі події в Братиславі та в інших студентських центрах Словаччини відбулися 21–22 листопада 1989 року. З Праги в Словаччину прибули активісти ГФ для налагодження безпосередніх контактів і обговорення плану спільних дій. У Братиславі роботу проводив член керівництва ГФ П.Заяць. Він у подробицях розповів братиславському активу про події 17 листопада 1989 року в Празі, вказав на те, що ряд газет, зокрема орган КПЧ «Руде право», орган КПС «Правда» необ'єктивно оцінювали події. Вони не розповіли правду про кровопролиття на майдані св.Вацлава, і закликав розповідати народу правду, привізши з цією метою відповідний агітаційний матеріал. Ряд активістів ГФ було направлено в Трnavу, Банську Бистрицю, Кошице та в інші студентські центри¹¹⁰.

Досить активно розгорталися події серед студентства Східної Словаччини. Сюди прибули кілька представників ГФ – з Праги і ГПН – з Братислави і проводили пропагандистську роботу в Кошицях і Пряшеві. Під їх впливом 21 листопада студенти східнославацьких вузів оголосили страйк, створили страйковий комітет, який керував рухом. Замість занять студенти збиралися в конференц-залах, спортзалах і організували дискусії навколо питань перебудови і демократизації. Медики обговорювали зміни до Конституції Чехословаччини і вимагали зняти четверту статтю про керівну роль КПЧ та удосконалити федеральний устрій країни, щоб Чехія і Словаччина були дійсно рівноправними¹¹¹. Студенти технічного інституту обговорювали ситуацію в Чехословаччині після 17 листопада 1989 року. Всі рішуче засудили розправу над празькими студентами і схвалили програму Громадянського форуму. Під вечір в Кошицях була проведена демонстрація перед ректоратом університету¹¹².

17 листопада приєдналися і студенти факультетів у Пряшеві. Сюди прибули також представники з Праги і Братислави і виступили перед студентами, які зібралися в конференц-залі філософського факультету. Мітинг проходив дуже бурхливо. Усі хотіли висловитися, усі

109. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 22.

110. Vichodnoslovenske noviny. – 1989. – 23 novembra.

111. Vichodnoslovenske noviny. – 1989. – 22 novembra.

112. Ibidem.

всуджували розправу над празькими студентами. Учасники мітингу схвалили програму дій: вести боротьбу спільно з усіма студентами Чехословаччини за демократизацію та поглиблення перебудови. Студенти Пряшева обурилися тим, що про події в Празі вони довідалися не з засобів масової інформації Чехословаччини, а з передач «Голосу Америки»¹¹³.

Мітинг і демонстрації відбулися і в інших містах Східної Словаччини – в Міхаловцях, Гуменному, Бардіїві, у яких брали участь переважно учні середніх спеціальних закладів¹¹⁴. Східнославацька преса констатувала, що «неспокій серед студентів» викликали празькі посланці. Газета називала їх емісарами Праги і засудила їх дії. Це свідчило про те, що редакції газет все ще не розуміли, які події розгортаються в Чехословаччині.

На 25 листопада 1989 року була підготовлена програма ГПН, яка складалася з дванадцяти пунктів. В основі програми словаків були ті ж положення, що і в програмі Громадянського форуму в Чехії: скасування 4 статті Конституції про керівну роль КПЧ і зміна всього статуту партії, надання повних політичних прав трудящим (свобода друку, зборів, демонстрацій, спілок), деідеологізація армії, органів правосуддя, учбових закладів і установ культури, створення правової держави, проголошення рівноправними всіх форм власності, збереження права соціального захисту¹¹⁵. Словаки включили в програму і ряд інших вимог, які мали національний характер – це перетворення Словацької Національної Ради в справжній парламент, в якому були б представлені усі політичні партії та верстви населення, реформування федерального устрою з метою одержання Словаччиною дійсної рівноправності з Чехією, забезпечення рівноправності усім громадським організаціям. Під час обговорення програми чехи активно підтримували національні вимоги словаків¹¹⁶. Схвалення програми ще більше активізувало широкий рух в Словаччині.

Важливим у розвитку подій був двогодинний страйк, призначений на 27 листопада 1989 року. Для підготовки і керівництва страйком було створено з представників різних партій і громадських організацій Центральний страйковий комітет. Ставлення до страйку було неоднозначним. Уряд виступав проти, пропонував обговорити всі

113. Východoslovenske noviny. – 1989. – 23. novembra.

114. Ibidem.

115. Eseny nádeje. – Str. 14.

116. Gal F. Z prvej ruky. – Str. 23.

проблеми за «крутлим столом». Громадянський форум, сотні трудових колективів виступали за проведення страйку¹¹⁷. І страйк відбувся.

Центром подій знов стала Прага. Опівдні, в центрі столиці, зібрався мітинг. Прибуло близько 250 тисяч чоловік. О 12-й годині загули заводські сирени, задзвонили дзвони, зупинилися поїзди. Почався загальний страйк. Він тривав до 14-ої години і по всій країні пройшов організовано¹¹⁸.

На майдані св.Вацлава тим часом тривав мітинг. Виступали керівники ГФ, представники заводів, учні, митці. Усі вимагали проведення глибоких реформ, які «відкриють новий, вільний і демократичний шлях розвитку чехословацької історії»¹¹⁹. Преса справедливо відмічала, що мітинги і страйки 27 листопада – це вже не просто виступи студентів, а боротьба всього населення проти тоталітарної системи, проти диктатури КПЧ, проти всього віджилого, що заважає успішному рухові вперед.

Мітинг і страйки організовано пройшли в Брно, Малій Оставі, Оломоуці та в інших містах. У Брно на мітингу зібралось близько 50 тисяч чоловік, в Оломоуці – понад 30 тисяч, Малій Оставі – 25 тисяч. Учасники мітингів схвалювали програму дій ГФ, засуджували політику уряду, який ізолювався від мас, не реагує на їх запит, наказує органам безпеки придушувати рух опозиції¹²⁰.

Організовано проходили виступи населення 27 листопада в Словаччині. У Братиславі студенти, робітники, службовці зібралися на майдані Словацького народного повстання – всього близько 50 тисяч чоловік. Усі учасники мітингу трималися за руки, символізуючи тим самим єдність народу в боротьбі за свої права. Оратори критикували політику КПЧ, уряду Чехословаччини, вимагали проведення реформ, здійснення програми ГФ і ГПН. Висловлювалася думка про те, щоб новий демократичний уряд, створений на плюралістичній основі, негайно вирішив усі проблеми, які стоять перед чехословацьким суспільством¹²¹. Мітинг проходив мирно, всі висловлювали думку, що вимог потрібно добиватися тільки мирними засобами. Окремі оратори закликали до насилля, але всі засуджували їх. Насилля – не наш метод дій, – заявляли виступаючі¹²². У цей же день майже на всіх підприємствах Братислави, в торгових установах, на транспорті пройшов двогодинний страйк.

117. Pravda (Bratislava). – 1989. – 25 novembra.

118. Prace. – 1989. – 28 listopadu.

119. Vichodnoslovenske noviny. – 1989. – 28 novembra.

120. Svobodne slovo. – 1989. – 29 listopadu.

121. Vichodnoslovenske noviny. – 1989. – 28 novembra.

122. Ibidem.

Організовано відбувалися мітинг і загальний страйк у Кошицях. Студенти трьох вузів, представники промислових підприємств, будов, службовці установ зібралися перед бібліотекою з вимогами демократизації, перебудови. До учасників мітингу звернулися представники ГФ і ГПН. Закликали боротися за здійснення програми обох організацій. Виступаючі заявляли, що населення протестує не проти соціалізму, а вимагає його вдосконалення. На багатьох транспарантах було написано: «Ми за демократичний соціалізм!», «Демократичні права і свободу – усім народам!». З 12-ої до 14-ої години на всіх підприємствах роботи були припинені¹²³.

Під такими ж гаслами відбувалися мітинги і страйки в Пряшеві, Попрадї, Гуменному, Вранові – в усіх містах і навіть містечках Східної Словаччини. У Гуменному на мітинг зібралися близько 5 тисяч учнів середніх шкіл, робітників і службовців. Головними лозунгами були: «Реформи і демократія!», «За соціалізм – без хиб!». Учасники мітингу засудили кровопролиття в Празі, говорили про необхідність прискорення реформ. На всіх заводах і фабриках, в школах і установах були створені організації ГПН, всі схвалювали її програму.¹²⁴

У багатьох містах Східної Словаччини в мітингах брали участь і делегації від великих сіл, що було яскравим свідченням широкого розмаху народного руху. Всього у виступах взяло участь близько 80% мешканців країни.

Мітинги, демонстрації й страйки, проведені 27 листопада 1989 року, засвідчили подальше наростання боротьби проти системи тоталітаризму. Висунута ГФ і ГПН програма торкалася не лише політичних, але й соціальних основ суспільства. Події розгорталися мирно, без ексцесів. У цьому велика заслуга організацій ГФ і ГПН. Вони організували боротьбу і визначили її форми і методи дій, забезпечили порядок без застосування сили.

Важливим у «ніжній революції», що визначило її характер, був переговорний процес між силами опозиції – ГФ та ГПН, з одного боку, і урядом Чехословаччини та керівництвом КПЧ, з другого боку. У переговорному процесі втілювалася ідея мирного розв'язання усіх наболілих питань.

Ініціатором переговорного процесу став новий голова уряду Чехословаччини Л.Адамец. Проти ініціативи виступили ряд членів уряду і більшість керівництва ЦК КПЧ. Але Л.Адамец 21 і 22 листопада 1989 року все ж зустрівся з представниками ГФ. Він розповів про хід перебудови в країні й заявив, що як голова уряду

123. Vichodnoslovenske noviny. – 1989. – 28 novembra.

124. Ibidem.

готовий обговорити усі наболілі питання з представниками різних громадських організацій¹²⁵.

Перша офіційна зустріч представників ГФ і ГПН з представниками уряду відбулася 26 листопада 1989 року в Синій залі Палацу праці, в Празі. Делегацію ГФ і ГПН очолював В.Гавел. У складі делегації були активісти руху З.Ічінські, В.Малі, Е.Крішейова, П.Чепка. Делегацію уряду очолив прем'єр-міністр Л.Адамец. У складі делегації також було одинадцять чоловік, серед яких – міністр М.Чалфа, секретар Союзу Чехословацької молоді В.Могорита, вчені – Я.Крайчі і М.Озарчук. Вів засідання «круглого столу» секретар соціалістичної партії В.Кучера¹²⁶.

Як свідчать опубліковані згодом протоколи, переговори проходили в коректній формі. Керівники представили склад своїх делегацій і висловили задоволення з того, що могли зустрітися за «круглим столом». Обидві сторони погодилися з тим, що ситуація в Чехословаччині дуже складна, і потрібно знайти шляхи мирного врегулювання проблем. Л.Адамец як голова федерального уряду пропонував обговорити питання про загальний страйк, призначений на 27 листопада 1989 року. Він закликав відкликати рішення ГФ і ГПН про проведення страйку, оскільки це завдасть відчутного удару по економіці країни¹²⁷. Якщо ж страйк і проходитиме, все ж потрібно закликати транспортників і робітників безперервних процесів не страйкувати. Л.Адамец далі заявив, що уряд з розумінням ставиться до всіх вимог ГФ і ГПН, розглядатиме їх почергово, але без зовнішнього тиску.

Дуже короткими були виступи В.Гавела. Він роз'яснив ситуацію зі страйком і сказав, що призупинити його уже неможливо. По всій країні створено страйкові комітети і вони відповідають за організацію проведення мітингів і страйків, які повинні продемонструвати силу і згуртованість народу. Далі В.Гавел зупинився на першочергових завданнях, які потрібно було вирішувати: усунути від влади всіх осіб, які скомпрометували себе. Йшлося про усунення з посад Г.Гусака, М.Штепана, міністра внутрішніх справ Ф.Кінчі. Учасники наради погодилися з пропозицією¹²⁸.

Перші переговори Л.Адамца з В.Гавелом показали, що спільну точку зору на найскладніші проблеми можна все ж віднайти.

125. Rude pravo. – 1989. – 23 listopadu.

126. Prace. – 1991. – 14 augusta.

127. Ibidem.

128. Ibidem.

Наступна зустріч делегацій в такому ж складі відбувалася 28 листопада 1989 року. Л.Адамец проінформував присутніх про те, що вже зроблено за останні дні, а саме: проведено кадрові зміни і готуються заходи щодо їх реалізації. На нараді виступили В.Гавел, З.Ічінські, В.Кучера, представник заводу ЧКД П.Мілер, М.Чалфа, В.Клаус. З усіх питань було знайдено спільну точку зору¹²⁹.

Активно обговорювали ситуацію в країні партійні організації КПЧ. Відомо, що події в Чехословаччині в листопаді 1989 року зачепили основи політики КПЧ. Основний вогонь критики був направлений саме проти партії комуністів, яка мала керівне становище в країні. Коли почалися студентські виступи, підтримані усім населенням, керівництво КПЧ розгубилося. Не допомогли і консультації Москви. Більшість керівництва КПРС, в тому числі і М.Горбачов, вважали, що події в Чехословаччині є внутрішньою справою країни і нехай керівництво вирішує їх самостійно. Учасник подій Ю.Валента зазначає, що М.Горбачов підтримував режим М.Якеша до останньої хвилини і почав відходити від нього лише напередодні критичних подій¹³⁰.

Уже 20–21 листопада 1989 року усі організації обговорювали ситуацію в країні. Ретельно обговорили питання політичного стану позачергові пленуми празької та братиславської міських організацій КПЧ. У ті ж дні пройшли пленуми ряду крайкомів – Південночеського, Середньочеського, Західнославацького. Як повідомляла преса, на більшості пленумів не було дано принципової оцінки подіям 17 листопада 1989 року. Більшість партійного активу вважали, що збереження порядку вимагало активних дій органів правопорядку¹³¹. Масові демонстрації в Чехословаччині продовжували видаватися за провокації іноземних розвідок.

Інша атмосфера запанувала на позачерговому пленумі ЦК КПС, який відбувся 25 листопада 1989 року. Пленум пройшов під гаслами критичної оцінки ситуації в країні, коли боротьба охопила уже більшість суспільства. Керівництво КПЧ визнало свої провали, свою відповідальність за стан справ у країні, за наслідки розправи над студентами 17 листопада 1989 року і подало у відставку¹³². У нових керівних органах КПЧ не знайшлося місця ні для М.Якеша, ні для Г.Гусака, ні для В.Біляка, ні для десятків інших керівників. Старий, ортодоксальний склад Президії ЦК КПЧ відійшов в історію. Пленум

129. Prace. – 1991. – 14 augusta.

130. Valenta J. Rok 1968 a Něžna revoluce//Zahranicni politika. – 1990. – № 15. – Str. 18.

131. Rude pravo. – 1989. – 22 listopadu; 23 listopadu.

132. Правда. – 1989. – 27 ноября.

обрав новий склад Президії ЦК КПЧ. Генеральним секретарем ЦК КПЧ став К.Урбанек. Пленум схвалив рішення, в якому висловлювалася готовність розпочати діалог з усіма політичними силами, які визнають і дотримуються Конституції Чехословаччини¹³³. Дальша ситуація в країні в значній мірі залежала від того, яку політику поведе нове керівництво КПЧ.

Одним з центральних питань, яке розглядалося на пленумі ЦК КПЧ, на пленумах крайкомів і міськкомів партії, була переоцінка подій 1968 року. Пленум ЦК КП Словаччини і Празького міськкому на відміну від «Уроків кризового розвитку...», де події оцінювалися як контрреволюційні, говорили про них як спробу реформ суспільства і оновлення соціалізму. Введення іноземних військ пленуми оцінили як грубе втручання у внутрішні справи Чехословаччини. Переоцінка подій 1968 року повинна була піднести авторитет КПЧ в суспільстві. На пленумах також висловлювалася готовність вести діалог з усіма політичними силами країни. У більшості країв, у великих містах також були проведені кадрові зміни: старе керівництво подавало у відставку, а на їх місце обирався новий склад крайкомів і міськкомів КПЧ¹³⁴.

Новий пленум ЦК КПЧ зібрався 27 листопада 1989 року. Він розглянув два питання: ситуація в Чехословаччині в зв'язку з проведенням загального страйку, і дальші кадрові зміни. З основною доповіддю виступив генеральний секретар К.Урбанек. Він охарактеризував становище в країні як критичне, визнав, що КПЧ відставала від розвитку подій, не контролювала ситуацію. К.Урбанек запропонував скликати позачерговий XVIII з'їзд КПЧ, який має обговорити ситуацію і визначити програму дій, обрати нові керівні органи. Пленум ухвалив скликати XVIII з'їзд КПЧ 26 січня 1990 року¹³⁵.

На пленумі були розглянуті і кадрові питання. До складу Президії ЦК КПЧ було обрано сім нових членів, а М.Штепана, М.Заваділа, Й.Ленарта, які кілька днів тому були обрані до складу Президії, звільнено від своїх обов'язків. На адресу цих членів Президії було багато критики на пленумах крайових і міських парторганізацій. Від членства в Президії ЦК КПЧ були звільнені також секретар Середньочеського крайкому Й.Гаман і Південноморавського крайкому В.Гозман¹³⁶.

133. Правда. – 1989. – 27 ноября.

134. Rude pravo. – 1989. – 28 listopadu; 29 listopadu.

135. Правда. – 1989. – 28 ноября.

136. Там же.

Прискорюючи підготовку до XVIII з'їзду, ЦК КПЧ на початку грудня 1989 року опублікував два важливих документи. Перший визначав строки проведення виборів у первинних організаціях, пленумів райкомів і крайкомів, на яких обговорюватиметься нова програма дій до XVIII з'їзду. Як головне завдання ставилося: докорінно оновити склад керівних партійних організацій, обрати до керівництва людей, які знають справу і готові працювати на перебудову.

Другий документ – проект Програми дій, який повинен затвердити XVIII з'їзд ЦК КПЧ. Він називався «За демократичне соціалістичне суспільство в ЧССР»¹³⁷. Документ давав глибоку характеристику складної політичної ситуації в Чехословаччині і накреслював шляхи виходу з кризи. У документі справедливо зазначалося, що внаслідок неправильної політики КПЧ, оцінку якій дасть XVIII з'їзд, країна зайшла в кут, наявна глибока деформація соціалізму¹³⁸.

Важливим було те, що документ ЦК КПЧ засудив керівників партії. Він закликав перебудувати КПЧ, перетворити її на гуманістичних і демократичних засадах. Партія виступала за широку політичну дискусію з усіма політичними партіями і рухами, за збереження соціалізму, його реформування і удосконалення.

По-новому оцінював документ і події 1968 року. Це була спроба оновлення соціалізму на гуманістичних і демократичних засадах. Але справа була зірвана п'ятьма країнами ОВД, які ввели війська в Чехословаччину і силою зброї придушили реформи. Введення іноземних військ було невиправданим, а рішення про це – незаконним. Після 1968 року з партії було виключено майже 500 тисяч комуністів, серед них дуже багато чесних членів КПЧ. Документ закликав їх знову вступати в ряди партії¹³⁹.

Оцінюючи новий документ ЦК КПЧ, кореспондент «Правди» відмічав, що документ знайшов широкий відгук не лише серед комуністів, але і в рядах інших політичних партій і організацій. У повідомленні зазначається, що КПЧ залишається єдиною політичною партією, яка висунула чітку програму оновлення суспільства на базі його консолідації¹⁴⁰. Думаю, що такий висновок є переоцінкою ролі КПЧ, оскільки програму оновлення за тиждень до цього висунула і схвалила на пленумі ЦК Соціалістична партія Чехословаччини¹⁴¹. Варто було підкреслити, що програма дій підготовлена з запізненням, коли уже визначальний вплив у країні мали ГФ і ГПН.

137. Rude pravo. – 1989. – 4 prosince.

138. Ibidem.

139. Ibidem.

140. Правда. – 1989. – 5 декабря.

141. Svobodne slovo. – 1989. – 1 prosince.

Поки ЦК КПЧ готував нову програму дій, в Празі зібралися члени Федеральних зборів ЧССР, на яких розглядалося питання про політичну ситуацію в країні. Йдучи назустріч численним побажанням трудових колективів, а також беручи до уваги вимоги ГФ і ГПН, Федеральні збори скасували 4 статтю Конституції ЧССР, в якій говорилося про керівну роль КПЧ, а також параграф 6 статті, де йшлося про керівну роль КПЧ в Національному фронті чехів і словаків. Відтоді КПЧ перестала бути керівною силою, а перетворилася в одну з політичних партій країни¹⁴².

Вилучена була з Конституції і стаття, яка передбачала навчання в школах в дусі марксизму-ленінізму. Навчання вирішено було проводити в дусі наукового пізнання і у відповідності з принципами патріотизму, гуманізму і демократії. Було прийнято рішення також розпустити політоргани в армії та системі МВС, в органах юстиції, в апараті президента. Рішення з цих важливих питань були прийняті одноголосно¹⁴³. Вперше в історії Федеральних зборів обговорення питання про зміни в Конституції передавалися по телебаченню прямою трансляцією. ЦК КПЧ від 1 грудня 1989 року довелось працювати в нових умовах – умовах рівноправності усіх політичних партій.

Під цими гаслами в середині грудня 1989 року пройшли районні і крайові партійні конференції. Обговорюючи програму дій, комуністи уже виходили з нових реалій: КПЧ не є керівною силою. Скрізь було оновлено склад міськкомів, райкомів і крайкомів КПЧ¹⁴⁴. Комуністи давали принципову оцінку становища в країні, вимагали прискорення перебудови і КПЧ, і всього суспільного життя держави.

На крайовій конференції в Брно виступив генеральний секретар К.Урбанек, який наголосив, що нинішнє становище в Чехословаччині – це не криза соціалізму, а криза деформованої адміністративної бюрократичної системи, що стала гальмом суспільного розвитку; і вона повинна бути усунена; комуністи підтримують програму переведення економіки на ринкову систему. Далі К.Урбанек підкреслив, що КПЧ і в нових умовах продовжуватиме активно захищати інтереси народу. Цим вона зможе завоювати авторитет як одна з політичних сил країни¹⁴⁵.

Поряд із змінами в складі КПЧ відбувалися зміни і в профспілковому русі. На загальнодержавних зборах профактиву було

142. Правда. – 1989. – 1 декабрия.

143. Там же.

144. Rude pravo. – 1989. – 10 prosince; 11 prosince; 12 prosince.

145. Ibid. – 1989. – 12 prosince.

висловлено недовіру Центральній раді профспілок та іншим офіційним профспілковим структурам. Делегати прийняли рішення, яке рекомендувало Центральній раді профспілок не займатися виробничими питаннями, а зосередити увагу на захисті соціальних інтересів трудящих¹⁴⁶.

У ті дні країну облетіли ще дві важливі звістки, що свідчили про поглиблення змін і формування нових структур. 8 грудня 1989 року прем'єр-міністр Л.Адамець – прихильник реформ відмовився від посади. Виступаючи по телебаченню, він заявив, що не може нормально працювати під постійним зовнішнім тиском¹⁴⁷.

Того ж дня на прес-конференції, яку проводив керівник ГФ В.Гавел, обговорювалося питання про перспективне формування нових державних структур. На запитання, як себе бачить в подальшому, В.Гавел відповів: «Я письменник, а не політик, але інтереси суспільства завжди ставив вище особистих. Якщо буде необхідність, я готовий взяти на себе і функції президента»¹⁴⁸.

Дальшим розвитком змін у Чехословаччині було формування нового складу Федерального уряду. Після тривалих переговорів з керівництвом ГФ, лідерами різних політичних партій було вирішено створити коаліційний уряд. 10 грудня 1989 року він був сформований і прийняв присягу. Це був уряд національної злагоди, на чолі якого стояв один з поборників реформ, висунутий КП Словаччини, М.Чалфа. До складу уряду увійшов 21 чоловік, з яких 10 – члени КПЧ, 7 – безпартійні, два представники соціалістичної та два – народної партії¹⁴⁹. Серед членів уряду було чимало активістів «празької весни» 1968 року. Віце-прем'єром став Я.Чарногурський, який не один рік відсидів у тюрмах. Міністром закордонних справ був обраний І.Дінстбір, якого раніше виключили з КПЧ, звільнили з роботи і який працював пічником¹⁵⁰.

Того ж дня новий уряд було сформовано і в Братиславі, який очолив також прихильник реформ – академік М.Чіч. Після подій 1968 року його було виключено з рядів КПЧ. У попередньому уряді він обіймав посаду міністра юстиції. До уряду ввійшли шість комуністів і дев'ять безпартійних. Вперше до уряду Словаччини як міністр внутрішніх справ увійшов В.Мечіар, який пізніше очолив уряд незалежної Словаччини. Склад уряду було погоджено з керівництвом ГПН. Газета

146. Rude pravo. – 1989. – 8 prosince.

147. Правда. – 1989. – 9 декабря.

148. Там же.

149. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 69.

150. Правда. – 1989. – 28 декабря.

«Правда» справедливо зазначала, що після створення урядів ситуація в Чехословаччині значно поліпшувалася¹⁵¹.

До нових умов, які створювалися в країні, прагнула пристосуватися і КПЧ. Керівництво партії прискорило підготовку до чергового XVIII з'їзду. Раніше планувалося провести з'їзд у січні 1990 року, а провели його 20–21 грудня 1989 року, в Палаці культури, в Празі. На з'їзд прибуло 1618 делегатів, обраних на крайових конференціях. На прес-конференції зазначалося, що із старого складу ЦК КПЧ делегатами з'їзду було обрано лише 18 чоловік, решта були представниками нового складу. З'їзд проходив у нових умовах: КПЧ уже не була керівною силою, а лише однією з політичних партій¹⁵². Головним завданням з'їзду було оцінити становище, яке склалося після 17 листопада 1989 року, визначити форми і методи дальшої діяльності КПЧ як однієї з політичних партій.

З основною доповіддю на з'їзді виступив генеральний секретар ЦК КПЧ К.Урбанек. Оцінюючи ситуацію в партії та країні, він відверто сказав, що КПЧ опинилася в стані глибокої кризи, яка викликала і кризу всього суспільства. Головну причину кризи доповідач вбачав у сталінських деформаціях партії та суспільства, які полягали в недемократичних, централістичних адміністративно-директивних методах управління, а ті в свою чергу паралізували діяльність КПЧ, не дозволяли їй своєчасно реагувати на запити життя, призводили до грубих порушень норм демократії, партійного життя, відриву КПЧ від народу¹⁵³.

За прикладом КНРС в Чехословаччині було проголошено перебудову, але КПЧ не зуміла її здійснити. Ускладнилася ситуація в економічному і соціальному розвитку країни. Особливо складною вона була в кадровій політиці. Вузьке коло керівників захопило все в свої руки і робило з партією і країною все, що хотіло. Діяло керівництво безконтрольно. Це і призвело КПЧ до кризи¹⁵⁴. Партія втратила позиції в країні. Лише за один місяць після подій 17 листопада з рядів КПЧ вийшло понад 62 тисячі чоловік. Припинили роботу майже 3,5 тисячі первинних партійних організацій. З'їзд був покликаний покласти кінець такому становищу.

Обговорювалися доповіді досить бурхливо. Виступило понад 40 делегатів. Усі говорили про те, як вийти з кризи, як далі працювати, щоб повернути КПЧ довіру народу. Делегат Е.Димл поставив

151. Правда. – 1989. – 13 грудня.

152. Rude pravo. – 1989. – 21 prosince.

153. Ibidem.

154. Правда. – 1989. – 21 декабря.

питання про покарання усіх тих керівників, які призвели КПЧ до кризи, висловив недовіру Президії ЦК КПЧ і вніс пропозицію реорганізувати вищі органи партії¹⁵⁵. Делегат від празької організації П.Минаржик вважав, що вина за кризу лягає не лише на керівництво, але й на всіх членів КПЧ. П.Куба з м.Брані запропонував, як залучити молодь в ряди КПЧ, як поповнити її ряди новими членами. Усі виступаючі дійшли згоди, що КПЧ повинна бути докорінно перебудована, необхідно змінити її статут¹⁵⁶.

З'їзд схвалив важливий документ – «Звернення до громадян ЧССР», у якому давалася глибока оцінка становища в КПЧ і країні, висловлювалося вибачення за події 17 листопада 1989 року.

На другий день роботи з'їзд схвалив програму дій, що дістала назву «За демократичне, соціалістичне суспільство в ЧССР». У документі зазначалося, що КПЧ виступає за глибокі перетворення, за створення демократичного, соціалістичного суспільства, в якому пануватиме справжня влада народу. Сама КПЧ повинна докорінно перебудуватися. «Ми виступаємо за повну свободу мислення, – говорилося в програмі, – духовну і культурну творчість, обмін інформацій, підтримуємо свободу поглядів, переконань і віросповідання»¹⁵⁷. Основу згуртування з народом партія вбачала в боротьбі за соціальну справедливість. КПЧ виступала за повну реалізацію творчих сил народу.

З'їзд вніс зміни в структуру керівних органів влади: було ліквідовано Президію ЦК КПЧ і створено Політичний виконавчий комітет і Секретаріат ЦК. У рішенні зазначалося, що Президія ЦК обюрократилася, в складних політичних ситуаціях своєчасно не реагувала на події, відірвалася від рядових комуністів, первинних парторганізацій. Головою Політичного виконавчого комітету КПЧ обрали Л.Адамца, який виступав як прихильник реформ і мав тісні контакти з ГФ і ГПН. Першим секретарем ЦК КПЧ з'їзд обрав В.Могориту, колишнього голову Союзу Соціалістичної молоді¹⁵⁸.

З'їзд схвалив важливі рішення. Але все це робилося з великим запізненням. Чехословаччиною уже керували ГФ і ГПН. Країна поривала із соціалізмом і йшла назустріч європейським демократіям, які також були не без помилок і вад. Влада КПЧ рухнула. Для цього було потрібно всього 10 тисяч хвилин¹⁵⁹.

155. Правда. – 1989. – 21 декабря.

156. Rude pravo. – 1989. – 22 prosince.

157. Правда. – 1989. – 22 декабря.

158. Там же.

159. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 69.

Коли з'їзд КПЧ закінчував роботу, мало хто звертав на це увагу. Кореспондент «Правди» С.Вторушин повідомляв, що на будинках і парканах в Празі розклеєні десятки різних плакатів, лозунгів, але на підтримку КПЧ не бачив жодного¹⁶⁰. Це свідчило про різке падіння авторитету КПЧ, яка ще не так давно була керівною силою країни і на кожному фасаді були лозунги: «Хай живе КПЧ!». На багатьох плакатах і лозунгах містилися відверті випадки проти КПЧ. Але лозунгів на захист КПЧ – жодного.

Увага пражан, населення всієї країни 22 грудня 1989 року була прикута до переговорів за «круглим столом», де зібралися представники 14 політичних партій і суспільно-політичних формувань. Обговорювалися два важливих питання: вибори президента і голови Федеральних зборів. Учасники наради досягли взаєморозуміння з даних питань. Було прийнято рішення рекомендувати на посаду президента керівника ГФ В.Гавела, а на посаду голови Федеральних зборів – керівника «празької весни» О.Дубчека. 29 грудня 1989 року члени Федеральних зборів таємним голосуванням обрали президентом В.Гавела. Головою зборів став О.Дубчек. Цим закінчився перший етап «ніжної революції». Переможцями вийшли ГФ і ГПН. Країна зробила рішучий політичний поворот¹⁶¹.

Розділ III.

ФОРМУВАННЯ НОВОГО КУРСУ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990 РОКУ

У підсумку бурхливих листопадово-грудневих подій 1989 року в Чехословаччині почала створюватися нова система політичних, а потім економічних і соціальних відносин. Відійшла від влади КПЧ і перетворилася в одну з політичних партій. Розширився склад Федеральних зборів за рахунок активістів ГФ і ГПН. Вступаючи в 1990 рік, Чехословаччина почала робити перші кроки на шляху формування нової системи, нової внутрішньої та зовнішньої політики.

Своєрідною програмою перших перетворень відходу від системи адміністративно-командної до демократичної було новорічне послання президента В.Гавела чехословацькому народу 1 січня 1990 року. У першій частині послання говорилося, що після 17 листопада 1989 року зроблено перший крок на шляху до дійсної демократизації, до

160. Правда. – 1989. – 21 декабря.

161. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 70.

лади прийшов коаліційний уряд, уряд реформ, уряд дальшого руху Чехословаччини вперед до європейської цивілізації. Те, що відбулося в Чехословаччині, було б неможливим «без змін в Радянському Союзі, Польщі, Угорщині, в НДР та інших країнах». Без впливу подій із сусідніх країн наші переміни «не мали б такого чудового мирного характеру»¹⁶².

Наступне велике завдання, яке стоїть перед народами Чехословаччини, – говорив далі В.Гавел, – є проведення вільних виборів на багатопартійній основі. Хто переможе на виборах у чесному і принциповому суперництві, той і буде при владі. І річ не в тім, яка партія чи політична течія переможе, головне, щоб на виборах перемогли ті сили, які в громадянському, політичному, професійному аспекті є кращими в країні. Вони зможуть повести чехословацьке суспільство вперед. На завершення В.Гавел сказав: «Можливо спитаєте мене, про яку республіку я мрію? Відповім вам: про республіку самостійну, вільну, демократичну, про республіку економічно процвітаючу та соціально справедливу. Коротше кажучи, про республіку, яка служить людині, а тому може сподіватися, що і людина послужить їй. Про республіку всебічно розвинутих людей, бо без них неможливо вирішити ні однієї проблеми: людських, економічних, соціальних, екологічних, політичних»¹⁶³.

Курс президента підтримувала переважна більшість населення Чехословаччини, оскільки він витікав з реалій, які склалися в Чехословаччині на початку 1990 року. Кореспондент «Правди» в Празі С.Вторушин, який бачив усе на власні очі, писав, що відбувається рішуча політизація чехословацького суспільства. Взято курс на будівництво нової системи, і повороту до старого уже немає й бути не може¹⁶⁴. Кожного дня вносилися корективи у всі сфери життя: в економіку, управління, соціальну сферу, культуру, в зовнішню політику. Це є логічним продовженням програми, висунутої в перші дні розвитку «нижньої революції». Соціологічні дослідження, проведені на початку 1990 року, засвідчили, що новий курс політики активно підтримувало понад 80 відсотків населення. Усі готові були будувати нову Чехословаччину, незважаючи ні на які труднощі, всі засуджують минуле тоталітарної системи¹⁶⁵. Чехословацький вчений і політик І.Немечек справедливо писав у ті дні, що старому соціалізму настав кінець¹⁶⁶.

162. Novoroční projev prezidenta ČSR//Rude pravo. – 1990. – 2 ledna.

163. Ibidem.

164. Pravda. – 1990. – 10 январа.

165. Rude pravo. – 1990. – 12 ledna.

166. Немечек И. Конец социализма//Новое время. – 1990. – № 12. – С. 3.

Уже на початку 1990 року постало питання, якою повинна бути назва нової Чехословаччини. Одні, переважно ліві сили, вважали, що потрібно зберегти стару назву, що в чехословацькому суспільстві є великі традиції соціалізму. Представники ГФ і ГПН, в першу чергу президент В.Гавел, рішуче виступали проти збереження старої назви. Вони вимагали назви країни – Чехо-Словацька Федеративна республіка і нової атрибутики, які б відображали новий курс, по якому розвиватиметься країна. Федеральні збори затвердили нову назву і нову форму атрибутики. Того, хто тоді тримався за старе в Чехо-Словаччині, вважали б інопланетянином¹⁶⁷.

На новому етапі революції удосконалювалися форми і методи державного правління. У січні 1990 року при канцелярії президента була створена консультативна рада, до якої увійшло ряд вчених Чехо-Словаччини, в переважній більшості своїй іноземні вчені Німеччини, Австрії, Франції, Данії, Англії. Головою ради консультантів став німецький економіст і соціолог К.Шварценберг. Рада визначила напрямки внутрішньої і зовнішньої політики, перебудови усіх сфер життя чехословацького суспільства¹⁶⁸. При канцелярії президента створили шість секцій – внутрішньої політики, зовнішньої політики, культури, економічної, соціальної політики і юридичну. Окремо була створена рада з військових питань.

Значна робота проводилася по перебудові органів правопорядку, на які лягала найбільша провина за події 17 листопада 1989 року та переслідування опозиції. Протягом кінця 1989 – початку 1990 років були здійснені кадрові зміни в органах МВС, державної безпеки, прокуратури, судів. Було замінено понад 90 відсотків кадрів. Прихильників старого режиму перевели на іншу роботу або залишили безробітними, а в органи залучали досвідчених з-поміж активістів «празької весни» 1968 року, ГФ і ГПН. Преса відзначала, що президент створює надійну службу захисту Конституції¹⁶⁹. Перед органами ставилося завдання збереження завоювань революції та боротьби проти іноземних розвідок¹⁷⁰.

Органи правопорядку зміцнилися і внаслідок проведення департизації. До березня 1990 року в усіх органах були розпущені парткоми КПЧ, які раніше диктували свої вимоги, і утвердилася конституційна законність¹⁷¹.

167. Многоголосый хор // Новое время. – 1990. – № 5. – С. 17.

168. Там же.

169. Lidove noviny. – 1990. – 20 brezna.

170. Известия. – 1990. – 18 февраля.

171. Simmons M. Nesmeli prezident. – Str. 195.

Ідеї революції втілювалися і в створенні багатопартійної системи. Уже в кінці 1989 року, коли авторитет КПЧ різко впав, зросла роль інших політичних партій. На перше місце виходила Чехословацька соціалістична партія, в рядах якої вже нараховувалося близько 400 тисяч чоловік, більшість з яких вступили в неї в ході розвитку революції¹⁷². Партія провела з'їзд, обговорила програму дій, яка повністю консолідувалася з програмою ГФ і ГПН. Це піднесло її авторитет серед мас. Партія мала двох представників в уряді і активно готувалася до червневих виборів 1990 року.

Дедалі більшу роль відігравала в політичному житті соціал-демократична партія. Відомо, що вона була силоміць об'єднана з КПЧ у 1948 році. Тепер в умовах кризи КПЧ старі соціал-демократи першими виходили з КПЧ і утворили Чехо-Словацьку соціал-демократичну партію. В ряди партії вступили і ті члени КПЧ, яких було виключено після подій 1968 року. Кількість ЧСДП не була великою. На початку 1990 року в її рядах нараховувалось близько 40 тисяч чоловік. Партія завойовувала дедалі більший авторитет, зокрема серед робітничих колективів Чехії та Моравії. Авторитет соціал-демократів піднесло те, що вони першими з політичних партій поставили питання про виведення Радянської Армії з Чехо-Словаччини і навіть встановили строк – 31 травня 1990 року¹⁷³. Партія також активно готувалася до червневих 1990 року виборів.

У січні 1990 року була створена заборонена у 1948 році аграрна партія. На Установчий з'їзд прибуло близько 600 делегатів з усіх кінців Чехо-Словаччини. Делегати в подробицях обговорили ситуацію в країні, накреслили програму боротьби за демократизацію і розв'язання аграрного питання. Головою партії став аграрій – доцент Ф.Грнка. На початку 1990 року в рядах аграрної партії було близько 12 тисяч членів¹⁷⁴.

Ряд політичних партій успішно діяли в Словаччині – це народна партія, партія словацького відродження, партія свободи, католицька партія, християнсько-демократична партія та ін. У їх програмах, крім вимоги дальшого розвитку демократизації, містилися і вимоги з національного питання – повна рівноправність чехів і словаків, удосконалення федерації¹⁷⁵.

Наприкінці січня 1990 року була зареєстрована 38-ма партія – Незалежна ліва, яка об'єднувала представників різних політичних сил.

172. Svobodne slovo. – 1990. – 6 unora.

173. Rude pravo. – 1990. – 6 unora.

174. Ibid. – 1990. – 14 ledna.

175. Gal F. Z prve ruky. – Str. 125–126.

Чотири політичні партії об'єдналися в Республіканську унію, яка поставила своїм завданням пропаганду приватної власності¹⁷⁶.

Найскладніший період переживала КПЧ. Після XVIII з'їзду партія докладала зусиль для ліквідації допущених раніше помилок, пристосовувалася до нових умов роботи. З рядів КПЧ було виключено сотні колишніх керівників, в тому числі й колишніх генерального секретаря ЦК М.Якеша, президента Чехословаччини Г.Гусака, ряд членів Президії ЦК КПЧ, на яких лягала відповідальність за кризу; за допущені партією помилки. Але авторитет КПЧ не тільки не зростав, а протягом першої половини 1990 року продовжував падати. Протягом короткого періоду партквитки здало близько 400 тисяч членів КПЧ. Особливо великий був відсів з рядів партії у Словаччині¹⁷⁷. На середину 1990 року в рядах КПС залишилася лише половина тієї кількості, що була влітку 1989 року. А колишній перший секретар ЦК КПС В.Шалгович покінчив життя самогубством¹⁷⁸. Великий резонанс викликало те, що в січні 1990 року з рядів КПЧ вийшло ряд членів федерального уряду на чолі з прем'єр-міністром М.Чалфою¹⁷⁹.

Газета «Свободне слово» – орган Чехословацької соціалістичної партії писала про дану ситуацію так: ряди партії покидають кар'єристи¹⁸⁰. Секретаріат ЦК КПЧ з цього приводу дав більш широке роз'яснення: «Виходять з рядів КПЧ частина тих, які багато років чесно працювали, а тепер розчарувалися в усьому. Потім виходять ті, які розгубилися в складній політичній ситуації. Дуже багато виходять чесних членів КПЧ, на яких тиснуть з боку різні політичні сили, нерідко навіть погрожують, а захисту шукати ніде. Нові влади з комуністами не рахуються¹⁸¹. Таких потрібно просто зрозуміти. Нарешті дійсно виходять з КПЧ кар'єристи. Це повинно піти на користь КПЧ»¹⁸².

Словацькі комуністи гостро поставили питання про М.Чалфу: Вони не погодилися з його мотивуванням виходу з КПЧ тому, щоб не належати до партій, а як прем'єр-міністр бути над партіями. У листі ЦК КПС зазначається, що М.Чалфа був рекомендований до складу уряду міжнародної злагоди не як спеціаліст, а як член КПЧ, і словак за національність. Комуністи Словаччини засудили вчинок

176. Зареєстровано 38 партій // Известия. – 1990. – 20 янв.

177. Есть ли будущее в КПЧ? // Известия. – 1990. – 28 янв.

178. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 12.

179. Правда. – 1990. – 28 янв.

180. Svobodne slovo. – 1990. – 21 ledna.

181. Rude pravo. – 1990. – 25 ledna.

182. Правда. – 1990. – 28 янв.

М. Чалфи¹⁸³. Секретар ЦК КПЧ В. Могорита зазначав, що партію не тільки лишають, до неї вступають і нові члени, переважно молоді. Це, однак, справи не міняло. Партія поступово втрачала вплив на маси, на політичне життя країни¹⁸⁴.

Не змінило ситуацію і те, що в кінці березня 1990 року спеціальна комісія ЦК КПЧ опублікувала звіт про події 1968–1969 років. Документ давав нову оцінку необхідності реформ у той період: січневий 1968 року пленум відкрив простір для реформ соціалізму, позбавлення суспільства від сталінських деформацій. Далі зазначалося в документі, що реформи підтримували більшість народу і багато комуністичних партій світу. Але проти виступили СРСР, НДР, Польща, Угорщина, Болгарія, і в серпні 1968 року ввели війська й придушили реформи; за часів Г. Гусака почали відроджуватися старі сталінські принципи соціалізму, що призвело Чехословаччину до кризи 1989 року¹⁸⁵. У документі говорилося правда про події 1968 року:

Удару по КПЧ завдало і те, що від неї було відібрано майно і передано державним органам влади, або громадським організаціям, учбовим чи лікувальним закладам. Апарат КПЧ було скорочено більше, ніж на 80 відсотків¹⁸⁶. Реальної перспективи КПЧ не мала. Новий уряд, особливо президент В. Гавел, вимагав звільнити комуністів з посад, які вони обіймали, переводити їх на інші ділянки роботи. Учасники подій відзначають, що покарання керівного складу комуністів у 1990 році було значно більшим, ніж у 1969–1970 роках. КПЧ готувалася до виборів у червні 1990 року, але надій на успіх не було. Соціологічні дослідження свідчили, що за КПЧ готові проголосувати лише 8 відсотків виборців¹⁸⁷.

Зміни переживала і найбільш масова організація робітників – профспілки. Робітничий клас висловив недовіру старому керівництву, яке перетворило профспілки в придаток КПЧ. Для тимчасового керівництва профспілками на початку 1990 року було створено Комітет дії, який почав готувати позачерговий з'їзд профспілок. Поряд з Комітетом дії на заводах і фабриках почали діяти страйкові комітети, які готові були в будь-яку хвилину підняти робітників на захист завоювань революції. Страйкові комітети вимагали оновлення усього профспілкового руху, захисту кадрів усіх ланок профспілок¹⁸⁸.

183. Правда. – 1990. – 28 январа.

184. Pravda (Bratislava). – 1990. – 25 januara.

185. Rude pravo. – 1980. – 27 brezna.

186. Есть ли будущее в КПЧ? // Известия. – 1990. – 28 январа. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 89.

187. Немечек И. Конец социализма // Новое время. – № 12. – С. 2–3.

188. Правда. – 1990. – 10 январа.

Нових форм роботи вишукував і Союз молоді. На початку 1990 року Союз молоді провів конференцію, на якій були обговорені плани дальших дій. Уся молодь стала до навчання, почала наводити порядок на майданах, вулицях, де систематично проводилися мітинги і демонстрації. Оновлювалися фасади будинків, на яких молодь розклеювала плакати, портрети, лозунги. Молодіжні організації активно допомагали ГФ і ГПН здійснювати новий курс політики¹⁸⁹.

Зміни охопили не лише політичну, але й економічну сферу країни. На прес-конференції, проведеній на початку січня 1990 року, міністри економіки і фінансів познайомили журналістів з пакетом документів щодо проведення економічних реформ. Це стосувалося визначення напрямків і форм роздержавлення, введення вільного ціноутворення, проголошення рівноправними усіх форм власності, поступового переведення економіки на ринкові основи розвитку¹⁹⁰. Характеризуючи політику уряду в галузі економіки, М. Чалфа на засіданні Федеральних зборів заявив: «Довгостроковою економічною ціллю уряду національної злагоди є підготовка переходу до ринкової економіки тому, що тільки вона здатна створити раціональне народне господарство, підвищити життєвий рівень народу і розумно використати природні ресурси»¹⁹¹. Він наголосив далі, що уряд не може собі дозволити проводити економічні експерименти з неперевіреними на практиці моделями. «Ринкову основу економіки ми повинні приймати, – говорив М. Чалфа, – з усіма її здобутками і недоліками»¹⁹².

Уряд уже розробив заходи щодо ліквідації як загальнодержавних, так і регіональних монополій в галузі промисловості, торгівлі, постачання. Натомість одержували юридичну і фінансову підтримку різні кооперативи і окремі підприємці, спільні підприємства, з залученням іноземного капіталу. Спеціалісти зазначали, що Чехо-Словаччина розробила найбільш ефективну економічну політику, програму переведення промисловості до ринкової системи, збагативши цим самим історичний досвід розвитку Європи, зокрема центральноєвропейських країн¹⁹³. Успішні економічні реформи підносили популярність уряду національної злагоди, який виконував волю ГФ і ГПН.

Багато уваги приділялося переведенню сільського господарства на ринкову систему розвитку. За 40 років чехословацьке сільське

189. Mlada fronta. – 1990. – 2 unora.

190. Rude pravo. – 1990. – 6 ledna.

191. Pravda. – 1990. – 10 января.

192. Там же.

193. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – С. 89–90.

господарство мало певні успіхи: країна була повністю забезпечена продуктами сільськогосподарського виробництва (м'яса продукція навіть експортувалася), але було і багато проблем. Надмірною була хімізація сільського господарства, що завдало шкоди навколишньому середовищу¹⁹⁴. Будівництво за прикладом СРСР великих тиринницьких комплексів також ускладнювало екологічну ситуацію. І в нових умовах перебудови гостро постала проблема, як бути з сільським господарством. Одні вимагали негайно розпустити кооперативи і держгоспи, інші висловлювалися за їх збереження.

Уряд розробив програму, за якою на селі рівноправними проголошувалися усі форми власності¹⁹⁵. Бажаючі мали право виходити з кооперативів і вести власне господарство. На весну 1990 року таких в селах нараховувалося від 10 до 14 відсотків. Усі інші бажали працювати в кооперативах, оскільки заробітки тут були досить високі, тверді соціальні гарантії, регламентований робочий день, оплачений відпочинок. У нових умовах господарювання кооперативи і держгоспи одержали широку самостійність. Кожне господарство вільно входило в ринок. Державі платили податок з прибутку, але й на дотації не розраховували. Все робилося самостійно¹⁹⁶.

Вживалися і важливі заходи: кожен член кооперативу ставав співвласником майна: земля залишалася у власності тих, хто її мав до кооперування. За цю землю селянин повинен був одержувати частину прибутку. Селянинові, у якого раніше земля була забрана і він не працює у сільському господарстві, дозволяється її продавати.

Державні ж господарства передбачалося перетворити в акціонерні товариства. Акціонерами при цьому могли стати не тільки члени господарства, але й інші громадяни, навіть іноземці. Акції вільно продавалися і купувалися¹⁹⁷.

Політика в галузі сільського господарства торкалася інтересів широких кіл населення не лише села, але частково і міста. Адже ж чимало колишніх селян тепер проживало в містах¹⁹⁸. Боротьба навколо напрямків розвитку сільського господарства була одночасно і боротьбою за голоси виборців на червневих виборах 1990 року.

Квітень–травень 1990 року пройшли в гострій передвиборній боротьбі. Найбільш активно діяли ГФ і ГПН. Вони пропагували свою

194. Правда. – 1990. – 27 марта.

195. Там же.

196. Там же.

197. Rude pravo. – 1990. – 25 brezna.

198. Правда. – 1990. – 27 марта.

програму, проводили передвиборні збори, висували своїх кандидатів у депутати Федеральних зборів¹⁹⁹.

Велику роботу проводила КПЧ. Передвиборну кампанію вона використала для пропаганди нової програми дій, схваленої позачерговим XVIII з'їздом і наступними пленумами, рішуче відмежовувалася від старого керівництва, яке призвело її до кризи²⁰⁰.

В умовах передвиборної підготовки праві сили і навіть окремі державні органи намагалися дискредитувати КПЧ як політичну силу. З цією метою було використано два фактори. Перший – це затримка органами МВС В.Біляка – колишнього секретаря ЦК КПЧ, якого звинувачували в тому, що він організував і підписав звернення до КПРС і уряду СРСР з проханням ввести війська в Чехословаччину у 1968 році. Преса багато писала про це з метою повної дискредитації КПЧ. Але В.Біляка два дні допитували, склали протоколи і відпустили²⁰¹. Це позбавило КПЧ немало голосів.

Друга акція – заява прокурора Праги Т.Сокола про те, що він заборонить КПЧ як політичну партію, яка проповідує терор, бореться за встановлення диктатури пролетаріату. Празький прокурор доводив, що «комуністичний рух по своїй суті орієнтований на насильницьке захоплення влади»²⁰². Заява празького прокурора викликала обурення не лише комуністів, але і тих, хто співчував КПЧ. У листах до редакції «Руде право» читачі викривали злі наміри прокурора, засуджували його антикомуністичні дії. Вони вимагали, щоб органи юстиції дали оцінку антидемократичним діям Т.Сокола²⁰³.

Редактор газети «Руде право» З.Поробний з цього приводу писав, що КПЧ є легальною політичною партією, яка поважає Конституцію і закони країни. Вона офіційно зареєстрована і до насильницького повалення влади не закликає. КПЧ проводить передвиборну агітацію в дусі рішень XVIII з'їзду. Прокурор навмисне організував акцію проти КПЧ в період передвиборної кампанії²⁰⁴.

Активно включилися у передвиборну кампанію й інші політичні сили. Всього в Чехословаччині влітку 1990 року діяли майже 40 політичних партій. Великі надії покладалися на Чехословацьку соціалістичну партію, яка мала чималий вплив в Чехії та Моравії. Активно діяла Чехо-Словацька соціал-демократична партія, яка мала вплив у великих промислових центрах. Включилася в боротьбу Чехо-

199. Simmons M. Nesmeli prezident. – Str. 182–183.

200. Rude pravo. – 1990. – 10 kvetna; 12 kvetna.

201. Известия. – 1990. – 11 июня.

202. Там же. – 19 апреля.

203. Rude pravo. – 1990. – 18 dubna.

204. Ibidem.

словацька аграрна партія, яка відновила свою діяльність лише на початку 1990 року. Передвиборна боротьба – це продовження листопадової 1989 року революції в Чехословаччині: хто переможе на виборах у червні 1990 року, той і очолить владу в державі, визначить її новий курс розвитку.

Нарешті у гострій політичній боротьбі прийшов червень 1990 року. Все було підготовлено до виборів – виборчі дільниці, бюлетені, робочі групи. Всього до списків виборців було внесено понад 11 мільйонів виборців – громадян ЧСФР, яким виповнилося 18 років. У країні діяло понад 20 тисяч виборчих дільниць²⁰⁵. Для контролю за ходом виборів прибула численна делегація з Ради Європи²⁰⁶. Представників європейських структур запросив у Чехо-Словаччину В.Гавел.

Вибори по всій країні пройшли організовано. Преса і контрольна комісія не зафіксували порушень правил голосування або спроби фальсифікації результатів виборів. Характерним для виборів 8–9 червня 1990 року в Чехо-Словаччині була велика явка виборців, що свідчило про зростання політичної активності населення. Проголосувало понад 96 відсотків тих, хто були внесені до списків²⁰⁷. Вибори проходилися на багатопартійній основі. Демократичні права були повністю збережені. Жодна політична партія не оскаржувала ходу проведення виборів.

У підсумках голосування переможцями вийшли, як і очікувалося, ГФ і ГПН. За них проголосувало понад 50 відсотків виборців. На другому місці несподівано стала КПЧ. За неї проголосували 13,5 відсотка виборців, що для умов того періоду було не так і мало²⁰⁸. Прихильників КПЧ на виборах виявилось значно більше, ніж членів партії. За КПЧ голосували і безпартійні. Але ці результати були невтішними, оскільки КПЧ втратила ті позиції, які вона мала раніше²⁰⁹.

Менше, ніж розраховували, одержала голосів Християнсько-демократична унія – 12 відсотків. Вона виявилася на третьому місці, після КПЧ. Це пояснювалося, очевидно, тим, що перед виборами розгорівся скандал навколо одного з керівників ХДУ Й.Барточика, якого преса звинувачувала у тривалих зв'язках з органами держбезпеки²¹⁰.

Християнсько-демократична партія Словаччини одержала 21 відсоток голосів, а Словацька національна партія – 10 відсотків. Ряд

205. Rude pravo. – 1990. – 10 črvna.

206. Известия. – 1990. – 12 июня.

207. Rude pravo. – 1990. – 10 črvna.

208. Ibidem.

209. Известия. – 1990. – 12 июня.

210. Там же.

партій не подолали 5-відсоткового бар'єру і місця у Федеральних зборах не одержали – це соціал-демократи, партія «зелених», аграрна тощо²¹¹.

Відрадним підсумком виборів було те, що крайньоправі партії зазнали поразки. Вони іменувалися «демократичними», «республіканцями», видавали себе за єдиних поборників справедливості. Лідери цих правих партій вимагали арешту членів КПЧ, розпуску РЕВ і ОВД, розриву з СРСР, негайного виведення радянських військ. Крайній екстремизм відкинув ці партії на задній план.

Вибори в ЧСФР завершили другий етап «ніжної революції», внаслідок чого до влади прийшли нові сили в особі ГФ і ГПН. Чехо-Словацьке суспільство взяло курс на перехід до ринкових відносин і утвердження демократії.

Розділ IV. «НІЖНА РЕВОЛЮЦІЯ» І ФОРМУВАННЯ НОВИХ НАПРЯМКІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

Серед програмних питань, які до листопада 1989 року висувала опозиція, а після подій 17 листопада продовжував відстоювати ГФ як керівна сила революції, були і важливі питання зовнішньої політики Чехо-Словащини. Відомо, що після 1948 року країна спрямувала свою зовнішню політику на Радянський Союз, на країни соціалізму Європи, Азії та Америки²¹². На СРСР і країни соціалізму припадало понад 70 відсотків зовнішнього торговельного обороту Чехословащини. Свої політичні дії на міжнародній арені уряд Чехословащини також завжди погоджував з СРСР та його союзниками. Лише в роки горбачовської перебудови в СРСР Чехословаччина одержувала трохи більше самостійності на міжнародній арені, але порядки РЕВ і Варшавського договору все-таки обмежували її дії²¹³. Чехословаччина не могла на всю широчінь розвивати відносини з країнами Західної Європи та Америки, оскільки це суперечило б принципам відносин між

211. Известия. – 1990. – 12 июня.

212. Див. про це докладно: Петерс И. Внешняя политика Чехословакии (1945–1960). – Л., 1960.

213. Šedivý J. Odchod sovětských vojsk z Československa // Mezinárodné vzťahy. – 1993. – № 3. – Str. 41.

соціалістичними країнами. Тому в кінці 80-х років, коли почали руйнуватися принципи старого стилю керівництва, коли затріщали підвалини брежнєвської концепції «обмеженого суверенітету», для країн Центральної та Східної Європи, в тому числі і для Чехословаччини постала проблема створення нових міжнародних стосунків²¹⁴. Опозиція в ЧСРСР послідовно вела боротьбу за те, щоб нова держава мала і нову зовнішню політику. Уже з першого дня після початку «ніжної революції», коли формувалася програма ГФ, вимога нової зовнішньої політики не сходила з порядку денного²¹⁵.

Одним з важливих кроків у зовнішній політиці Чехословаччини в умовах розвитку «ніжної революції» була участь делегації на чолі з головою уряду М.Чалфою в 45-му засіданні РЕВ, яке проходило 9–10 січня 1990 року, в м.Софії. Сесія покликана була удосконалити роботу РЕВ як міжнародної організації економічного і науково-технічного співробітництва²¹⁶. Напередодні скликання сесії в Чехословаччині жваво обговорювалося питання щодо її участі у засіданнях. Одні висловлювали думки, що РЕВ діє під егідою СРСР, форми і методи співробітництва застаріли, не вигідні Чехословаччині, а тому не потрібно брати участі в роботі 45-ої сесії²¹⁷. Інші доводили, що Чехо-словаччина має тісні зв'язки з країнами РЕВ, в тому числі і з Радянським Союзом, а тому потрібно взяти участь у роботі 45-ої сесії і домагатися удосконалення роботи цієї міжнародної організації. І делегація від Чехословаччини відправилася в Софію²¹⁸.

Під час обговорення питань удосконалення роботи РЕВ 10 січня 1990 року з промовою виступив М.Чалфа. Він не вніс пропозиції про розпуск РЕВ, а запропонував, як краще реорганізувати її роботу. Це відбивало курс політики очолюваного ним уряду Чехо-Словаччини. В першу чергу, вважав М.Чалфа, потрібно поступово перевести режим торгівлі на міжнародний рівень²¹⁹. Далі він заявив, що делегація Чехо-Словаччини підтримує пропозицію СРСР про перехід на світові ціни в торгівлі країн РЕВ і здійснення розрахунків у вільноконвертованій валюті. Але це, на думку М.Чалфи, призвело б до односторонньої вигоди для СРСР. Тому він запропонував створити незалежну міжнародну комісію яка б розробила умови переходу країн РЕВ на торгівлю за світовими цінами, щоб усі країни знаходилися в однакових

214. Kotyk V. Zahraňiční politická orientace ČSFR po listopadové revoluce // *Mezinárodní vztahy*. – 1981. – № 1. – Str. 3.

215. Simmons M. Nesněly prezident. – Str. 195–197.

216. Правда. – 1990. – 12 янвря.

217. Svobodné slovo. – 1990. – 5 ledna.

218. Правда. – 1990. – 12 янвря.

219. Rude pravo. – 1990. – 11 ledna.

умовах²²⁰. Чехо-Словацька делегація внесла посильний вклад в успішну роботу сесії.

Чехословаччина продовжувала залишатися членом Варшавського договору. Критика на адресу Варшавського договору в чехо-словацькій пресі дедалі більше посилювалася. Особливо гостро стояло питання про введення п'ятьма країнами Варшавського договору військ у Чехословаччину в серпні 1968 року²²¹. Але з організації вона не виходила. Це також відбивало один з напрямків зовнішньої політики Чехословаччини уже в умовах розвитку «ніжної революції».

На початку червня 1990 року в Чехословаччині дискутувалося питання про участь у нараді Політичної консультативної ради країн – учасниць Варшавського договору. Одні збиралися уже хоронити ОВД і рекомендували не їхати до Москви на нараду²²². Інші підтримували думку, що потрібно поїхати і боротися за реорганізацію ОВД відповідно до нових умов, які складаються в Європі²²³.

Було вирішено направити делегацію для участі в роботі сесії. Делегацію ЧСФР очолив президент В.Гавел. У складі делегації були голова уряду М.Чалфа, міністр закордонних справ І.Дінстбир, міністр оборони М.Вацек²²⁴. Делегація Чехословаччини зробила посильний внесок в боротьбу за реконструкцію ОВД. В ухвалених рішеннях зазначалося, що необхідно переглянути всі аспекти діяльності ОВД. Військові функції ОВД повинні уступити місце політичній діяльності, співробітництву країн в галузі економіки, екології, культури. Адже ж гарантом безпеки в Європі виступає не військова сила, а мирне співробітництво²²⁵.

Визначаючи напрямки зовнішньої політики, президент В.Гавел, уряд важливу увагу приділяли нормалізації відносин зі своїм найближчим західним сусідом – Німеччиною. Чехословаччина мала традиційно широкі зв'язки з Німеччиною. Вони були ускладнені в роки війни, оскільки фашистська Німеччина спочатку поділила Чехословаччину (Мюнхен, вересень 1938 року), а потім і окупувала Чехію та Моравію (березень 1939 року). Після війни утворилися дві Німеччини – ФРН і НДР. Із ФРН відносини тривалий період були напруженими, а з НДР розвивалися тісні зв'язки.

---

220. Rude pravo. – 1990. – 11 ledna.

221. Valenta J. Rok 1968 a Nežna revoluce // Zahraniční politika. – 1990. – № 5. – Str. 16.

222. Svobodne slovo. – 1990. – 2 črvna.

223. Rude pravo. – 1990. – 5 črvna.

224. Известия. – 1990. – 9 ижоня.

225. Там же. – 10 ижоня.

У розвитку німецько-чехословацьких відносин важливим був 1973 рік: між урядами ФРН і Чехословаччини був укладений договір, який завершив дворічні переговори по врегулюванню відносин між двома країнами. Важливим в переговорах було те, що договір припинив стан війни між двома державами і визнав недійсною Мюнхенську угоду, за якою від Чехословаччини було відібрано Судетську область – колиску чеської державності. Далі ФРН і ЧСРСР визнали недоторканими кордони між ними. Обидві держави засудили політику фашизму. Між двома країнами встановлювалися дипломатичні відносини²²⁶. З 1973 року відносини між ЧСРСР і ФРН розвивалися краще, але не відповідали їх внутрішнім запитам. Чехо-Словаччину стримувало членство в РЕВ і Варшавському договорі. В умовах перебудови всієї системи міжнародних відносин у середині та другій половині 80-х років відкрилися і нові можливості чехословацько-німецьких відносин.

Та виникла нова проблема. У кінці 1989 року реальністю ставала проблема об'єднання Німеччини. Багато політиків заговорили про те, що об'єднана Німеччина стане ще сильнішою, а значить і небезпечнішою для Чехословаччини і миру в Європі взагалі. В.Гавел ще як голова ГФ у грудні 1989 року відкидав цю точку зору і висловлював думку, що Чехословаччині нічого боятися об'єднаної Німеччини. Він закликав до всебічного розвитку відносин з ФРН і НДР, відстоював ідею їх об'єднання. Це відповідатиме не лише інтересам німецького народу – стверджував В.Гавел, – але і мирові та безпеці в Європі²²⁷.

Для нормалізації відносин з ФРН В.Гавел, ще не будучи президентом, зробив важливий крок. Як керівник ГФ, за яким йшла більшість чехословацького народу, він 23 грудня 1989 року в телевізійному інтерв'ю заявив, що Чехословаччина повинна вибачитися перед тими німцями, яких після другої світової війни було виселено з Судетської області²²⁸. Ця відповідальна заява, що впливала з гуманних поглядів драматурга В.Гавела, викликала неоднозначну думку: одні підтримували і уже склали текст вибачення, а інші засуджували. Серед останніх був і ветеран праці, активний учасник громадсько-політичного життя М.Клен, який на знак протесту проти заяви оголосив голодівку. Не підтримали ідеї В.Гавела і голова уряду Чехословаччини Л.Адамец, керівництво Громадянського форуму. Коли

226. История дипломатии. – Т. V. – Книга вторая. – М., 1979. – С. 127–128.

227. Кореску В. К československo-německé smluve// Mezinárodní vztahy. – 1992. – № 2. – Str. 10–11.

228. Уместны ли извинения? // Известия. – 1990. – 6 января.

це стало відомо М.Клену, 4 січня 1990 року він припинив голодівку. У цей час В.Гавел став уже президентом і 5 січня прибув на майдан, де голодував М.Клен. Не заставши голодуючого, він запросив його до себе в канцелярію і мав з ним тривалу розмову²²⁹. Це ще раз засвідчило про гуманність В.Гавела і підняло його авторитет в очах німецької громадськості²³⁰.

У січні 1990 року В.Гавел відвідав Берлін, де вів тривалі переговори з керівництвом НДР. Керівники двох країн констатували, що можливості співробітництва між Чехо-Словаччиною і НДР повністю не використовуються. Міністри закордонних справ двох країн підписали угоди про розширення співробітництва²³¹.

Тут же були обговорені і перспективи об'єднання двох німецьких держав. Висловлювалася думка, що об'єднання – це не формальний і не простий процес, а складний, який зачіпає інтереси німецького народу, інтереси європейської безпеки. Керівники двох держав підтримали ідею скликання в 1990 році керівників держав – учасниць Гельсінського процесу²³².

Протягом першої половини 1990 року В.Гавел відвідав ФРН, а пізніше німецький президент Р.Вайцзехер відвідав Чехо-Словаччину в березні 1990 року і виступив перед депутатами Федеральних зборів. Він підкреслив, що відносини між ФРН і Чехо-Словаччиною розвивалися непросто. Можливості торгівлі, широких економічних і науково-технічних зв'язків не використовувалися, оскільки Чехо-Словаччину стримувала участь у РЕВ. У нових умовах Чехо-Словаччина матиме більше можливостей для самостійних дій, ФРН піде їй назустріч²³³. Німецький президент підкреслив, що Чехо-Словаччина як сусід ФРН зможе вільно розвиватися, їй не загрожуватиме нова агресія. Обидві країни будуть співробітничати заради зміцнення миру і безпеки в Європі, захисту людських прав²³⁴.

Уже в 1990 році товарообіг між ЧСФР і ФРН зріс майже вдвічі порівняно з 1989 роком. Нормалізувавши відносини з ФРН, Чехо-Словаччина зробила важливий крок до загальноєвропейського дому.

На початку 1990 року уряд Чехо-Словаччини нормалізував відносини з Австрією. На всьому протязі Чехословацько-Австрійського кордону було ліквідовано саперно-інженерні споруди, і кордон

229. Уместны ли извинения? // Известия. – 1990. – 6 января.

230. Svobodne slovo. – 1990. – 7 ledna.

231. Rude pravo. – 1990. – 3 ledna.

232. Ibidem.

233. Kopecky B. K ceskoslovensko-nemecke smluve // Mezinarodne vztahy. – 1992. – № 2. – Str. 10–11.

234. Kotyk V. Op. cit. – Str. 6.

став відкритим. Під час переговорів міністрів закордонних справ Чехо-Словаччини і Австрії було досягнуто угоди про безвізовий перетин кордонів, відкрито ряд пунктів спрощеного переходу кордону²³⁵. В умовах демократизації в Чехо-Словаччині значно активізувалися чехо-словацько-австрійські зв'язки.

Протягом першої половини 1990 року Чехо-Словаччина налагодила тісніші зв'язки з Францією, Італією, Англією та іншими країнами Європи. Це підняло її авторитет на міжнародній арені, в створенні нового європейського дому²³⁶.

У лютому 1990 року літак В.Гавела взяв курс на США. 20 лютого чехословацький президент прибув в Нью-Йорк для переговорів з американським президентом Д.Бушем. Вилітаючи в США, В.Гавел заявив, що не має наміру просити в США економічної допомоги, вигідних кредитів, а бажає встановити рівноправне партнерство в усіх сферах господарської діяльності країни. В.Гавела не задовольняв той рівень відносин з США, який був до 1989 року²³⁷.

Переговори проходили в дружній і діловій атмосфері і відкрили нову сторінку в американсько-чехо-словацьких відносинах. Під час переговорів Д.Буш заявив, що США скасовують будь-які обмеження на торгівлю з Чехо-Словаччиною. Чехо-Словаччина одержала статус найбільшого сприяння. Керівництво США з розумінням поставилося до бажання Чехо-Словаччини вступити в Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Далі Д.Буш заявив В.Гавелу, що дав вказівку експортно-імпортному банку США розпочати операції з Чехо-Словаччиною²³⁸.

З усіх питань, які обговорювали два президенти, погляди їх співпадали. Д.Буш вітав В.Гавела з обранням президентом Чехо-Словаччини, вітав ті переміни, які відбуваються в країні. Точки зору Д.Буша і В.Гавела розійшлися в одному питанні – про контингент американських військ у Європі. В.Гавел вважав, що кількість американських військ можна значно скоротити²³⁹.

Президент Чехо-Словаччини виступив з промовою перед палатами конгресу США. Це була важлива подія. Він розповів про причини кризи в Чехо-Словаччині, про наслідки правління країною групою Г.Гусака і М.Якеша, про наслідки всенародної боротьби за реформи і демократизацію. Закінчуючи свій виступ, В.Гавел сказав: «Ви

235. Известия. – 1990. – 7 января.

236. Kotyk V. Op. cit. – Str. 6.

237. Rude pravo. – 1990. – 22 unora.

238. Ibidem.

239. Ibidem.

допоможете нам найбільше тим, якщо допоможете Радянському Союзу чим швидше і чим мирніше пройти шлях до справжнього політичного плюралізму, до поваги прав народів, до ринкової економіки. Це краще буде не тільки для чехів і словаків, але і для всього світу»²⁴⁰.

Поїздка В.Гавела в США в лютому 1990 року відкрила нові широкі перспективи розвитку американо-чехо-словацьких відносин²⁴¹. І хоч за обсягами американо-чехо-словацька торгівля і невелика, проте перспективи відкривалися кращі. Внаслідок нормалізації відносин з США авторитет Чехо-Словаччини на міжнародній арені швидко зростав²⁴².

Країна поступово згортала відносини зі своїми союзниками по РЕВ і Варшавському договору і входила в загальноєвропейські структури. Крім того, В.Гавел і уряд Чехо-Словаччини одержали підтримку у населення перед вирішальними виборами у червні 1990 року.

У зовнішній діяльності Чехо-Словаччини кінця 1989 – початку 1990 років, коли визначалися її нові напрямки, важливе місце продовжувала посідати проблема відносин з СРСР. І це стосувалося не лише політичних, але й економічних аспектів. Уже на 45-й сесії РЕВ, яка проводилася на початку січня 1990 року, Чехо-Словаччина устами М.Чалфи відкрито заявила, що по-старому жити і торгувати не хоче, що Радянський Союз і надалі домагається для себе односторонніх вигод. Чехо-словацька делегація вимагала докорінної реорганізації економічних відносин в рамках РЕВ, а це означало, що необхідно реконструювати й відносини між ЧСФР і Радянським Союзом²⁴³. Але це робилося на перспективу. На перший план в кінці 1989 – на початку 1990 років виступали політичні відносини.

Відомо, що протягом десятиліть в основі радянсько-чехо-словацьких відносин був лозунг, висунутий К.Готвальдом: «З Радянським Союзом – на вічні часи і ніяк не інакше!». У перші повоєнні роки лозунг відображав почуття вдячності чехословацького народу Радянському Союзу за визволення від фашизму. І радянсько-чехо-словацькі відносини з кожним роком розширювалися, щоправда дедалі більше з вигодою для СРСР²⁴⁴.

Та настало літо 1968 року. СРСР рішуче виступив проти чехо-словацьких реформ, втілюваних під керівництвом О.Дубчека. Фініш цього був трагічним для ідей чехословацько-радянської дружби:

---

240. Rude pravo. – 1990. – 22 unora.

241. Kotyk V. Op. cit. – Str. 4.

242. Ibidem.

243. Правда. – 1990. – 12 январа.

244. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 10.

введення військ п'яти країн ОВД на чолі з СРСР завдало їй непоправного удару. Хоч і КПЧ, і КПСР, та навіть комуністичні партії більшості соціалістичних країн всіляко виправдовували акт введення військ і говорили про це, як про прояв інтернаціональної допомоги²⁴⁵, в голові середнього громадянина ЧССР, відданого патріота своєї країни, це ніяк не вкладалося. І хоч у травні 1970 року було укладено новий Договір про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво між СРСР і ЧССР, але відновити в душах людей ідеї дружби перших повоєнних років не вдавалося. В 70–80-х роках готвальдівський лозунг «З Радянським Союзом – на вічні часи!» перетворювався в зміст життя партійних апаратчиків, які дедали більше відривалися від народу. Були в ті роки і поїздки дружби, і прямі виробничі зв'язки, поширювалися радянсько-чехословацька торгівля, культурні і політичні зв'язки²⁴⁶, але щирість у відносинах втрачалася.

Цей процес особливо поглибився з середини 80-х років, коли в Радянському Союзі досить швидко йшла перебудова, утверджувалася гласність, а Чехословаччина відставала від перебудовних процесів. Секретар ЦК КПЧ В.Могорита відверто заявив, що процес перебудови, який започаткував СРСР, Чехословаччина повністю пропустила²⁴⁷. У радянсько-чехословацьких відносинах не з'явилося нових ідей. А життя вимагало змін, урізноманітнення форм і методів співробітництва. Керівництво як в Чехословаччині, так і в СРСР відстоювало старі принципи. Масової антирадянщини в Чехословаччині в умовах розвитку «ніжної революції» не було. Це факт. Якщо з окремих будинків зняли лозунги «З Радянським Союзом – на вічні часи!», то в цьому не вбачалася нова хвиля антирадянщини²⁴⁸. Більшість населення Чехословаччини не забувала про те, що означав Радянський Союз для нього. Але не забувався і 1968 рік, і особливо те, що в умовах перебудови і гласності, утвердження нового політичного мислення СРСР відмовляється переглянути оцінку подій 1968 року, не засуджував введення військ в ЧССР, не збирався просити вибачення у чехо-словацького народу і компенсувати йому збитки, нанесені інтервенцією та перебуванням радянських військ на її території. Восени 1989 року в Будапешті, Варшаві, Софії та в інших містах уже заговорили про переоцінку 1968 року, а в Москві відмовчувалися. Одне, що міг рекомендувати М.Горбачов,

245. Краткая история Чехословакии. – С. 487.

246. Див. Гранчак И., Кизченко А. Чехословакия в социалистическом содружестве. – К., 1984. – С. 84–166.

247. Правда. – 1990. – 1 июля.

248. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 11.

перебуваючи в Празі з візитом у 1987 році, своїм соратникам Г.Гусаку, М.Якешу – це «ліберально ставитися до прихильників «празької весни»»²⁴⁹.

Тому і не дивно, що серед вимог чехословацької опозиції, в тому числі Хартії-77, а в ході розвитку «ніжної революції» у вимогах ГФ і ГПН, містилися пункти про перегляд усєї системи відносин з іншими країнами і визначення нового курсу політики на міжнародній арені. З грудня 1989 року дедалі частіше ставилося і питання про виведення військ з Чехословаччини. Обговорення питань про відносини з СРСР посідали важливе місце в роботі уряду Чехословаччини і Федеральних зборів. Активно вони ставилися на мітингах, за «круглим столом» – в усіх сферах політичного життя²⁵⁰.

Вперше відкрито цю проблему поставив реорганізований у ході «ніжної революції» уряд Чехословаччини на чолі з Л.Адамцем, який 3 грудня 1989 року заявив, що введення військ п'яти країн ОВД в серпні 1968 року є незаконним, воно порушувало суверенітет країни, суперечило міжнародному праву, принципам нормальних відносин між країнами. Уряд Чехословаччини пропонував розпочати переговори з країнами – учасницями інтервенції про переоцінку подій 1968 року, а з Радянським Союзом – про виведення військ. При цьому уряд підкреслив, що виведення військ має поєднуватися з поліпшенням міжнародної обстановки в Європі²⁵¹.

Уже наступного дня, 4 грудня 1989 року, Л.Адамець їде в Москву для переговорів з М.Горбачовим. Обмінявшись думками, керівники двох держав прийшли до висновку, що введення військ п'яти країн ОВД в Чехословаччину було втручанням у її внутрішню політику, несумісним з нормами міжнародного права²⁵².

Після цього, 5 грудня 1989 року, в Москві, зібралися представники урядів Угорщини, Болгарії, Польщі, НДР і СРСР, які обговорили звернення Чехословаччини про переоцінку подій 1968 року. Обмінявшись думками, учасники наради ухвалили, що з точки зору нових фактів, які стали відомі останнім часом, вступ військ п'яти країн в Чехословаччину в 1968 році був втручанням в її внутрішні справи і повинен бути засудженим²⁵³. У ці ж дні міністр закордонних справ Чехословаччини Й.Йоганес розпочав переговори з міністром

249. Valenta J. Rok 1968 a Nežna revoluce // Zahranicni politika. – 1990. – № 5. – Str. 16.

250. Kotyk V. Op.cit. – Str. 6–7.

251. Šedivý J. Odchod sovětských vojsk z Československa // Mezinárodní vztahy. – 1990. – № 3. – Str. 42.

252. Rude pravo. – 1989. – 5 prosince.

253. Ibidem. – 1989. – 6 prosince.

закордонних справ СРСР Е.Шеварднадзе про виведення радянських військ з Чехословаччини. Обидва міністри також розділили ту точку зору, що виведення радянських військ з Чехословаччини повинно поєднуватися з міжнародним роззброєнням²⁵⁴.

Іншої точки зору дотримувався ГФ на чолі з В.Гавелом. Він намагав вивести радянські війська з Чехословаччини без будь-яких застережень і обумовлень. Оскільки війська були введені незаконно, вони вважаються окупаційними військами і повинні бути виведені з ЧССР. Укладена угода про їх тимчасове перебування від 18 жовтня 1968 року повинна бути денонсована. Таку думку підтримували широкі кола населення Чехословаччини²⁵⁵.

У цих умовах 6 грудня 1989 року питання про виведення радянських військ поставили на обговорення в міністерстві закордонних справ Чехословаччини і створили комісію на чолі з заступником міністра Е.Вацеком. Посольству СРСР в Празі було передано пропозицію про негайний початок переговорів з питань виведення радянських військ з Чехословаччини²⁵⁶.

Справа ця набрала нових обертів після 10 грудня 1989 року, коли склав присягу новий уряд національної злагоди на чолі з М.Чалфою. До складу уряду було включено немало активістів ГФ і ГПН. Міністром закордонних справ став активіст опозиційного руху і ГФ І.Дінстбир, прихильник негайного виведення радянських військ з Чехословаччини.

Рішення про незаконне введення військ у Чехословаччину в серпні 1968 року схвалили і Федеральні збори²⁵⁷. У таких умовах 20 грудня 1989 року М.Чалфа відправляється в першу зарубіжну поїздку до Москви на запрошення уряду СРСР. Газета «Правда», вітаючи високого гостя, висловлювала думку, що переговори сприятимуть зміцненню радянсько-чехословацьких відносин²⁵⁸. Так воно насправді й було.

Переговори в Москві керівників двох держав М.Горбачова і М.Чалфи проходили в атмосфері доброзичливості і взаєморозуміння й дали змогу обмінятися думками про те, що відбувається в Чехословаччині, в Радянському Союзі, в інших європейських країнах. М.Чалфа в подробицях розповів радянським керівникам про ситуацію в Чехословаччині: програма нового коаліційного уряду розрахована

---

254. Šedivý J. Op.cit. – Str. 43.

255. Rude pravo. – 1989. – 4 prosince.

256. Lidove noviny. – 1989. – 9 prosince.

257. Rude pravo. – 1989. – 21 prosince.

258. Правда. – 1989. – 20 декабря.

на розвиток у країні демократичних форм суспільно-політичного і господарського життя: накреслено шляхи переходу до ринкових відносин, що дозволить Чехословаччині тісніше приєднатися до господарських процесів, які відбуваються у світі. «У зовнішній політиці, – заявив М.Чалфа, – Чехословаччина, дотримуючись союзницьких зобов'язань по Варшавському договору, буде підтримувати відносини з усіма державами в інтересах стабільності в Європі та в усьому світі»²⁵⁹.

Далі М.Чалфа перейшов до викладу становища у самій Чехословаччині «У чехословацькому суспільстві, – заявив голова уряду, – активізувалася діяльність нових політичних і громадських організацій і рухів. Багатопартійність стала реальністю. Це дійсно є суть того перевороту, який відбувся в Чехословаччині в ході розвитку «нижньої революції»: стара влада в особі М.Якеша і Г.Гусака, однопартійна система, директивні методи управління відійшли в історію, а реальністю стали коаліційна влада, безпартійність, поворот до нових демократичних форм правління і ринкової економіки». М.Чалфа підкреслив, що дуже важливо, щоб процеси перемін відбувалися мирним шляхом, без порушення громадського порядку, прав громадян, виробничих процесів²⁶⁰.

М.Горбачов з розумінням поставився до інформації М.Чалфи і з свого боку заявив, що переміни відбуваються не лише в Чехословаччині, але і в усьому соціалістичному світі. Людство прагне створити кращі умови для життя людини. Дуже важливо, – підкреслив М.Горбачов, – щоб заперечення старих форм і деформацій не привело до «до нігілістичного відкидання того, що уже дав народам соціалізм, щоб демократія не підмінялася демагогією, а один ідеологічний стереотип – іншим, не менш хибним»²⁶¹.

Говорячи про проблеми радянсько-чехословацьких відносин, М.Горбачов заявив, що він – за остаточне звільнення відносин від всього негативного, наносного; за дальший розвиток рівноправного співробітництва; потрібно і далі розвивати на взаємовигідній основі радянсько-чехословацьке економічне співробітництво, сміливо йти на введення вільноконвертованої валюти під час розрахунків. Обидва керівники висловилися за дальший розвиток наукових, технічних, гуманітарних і всіх інших стосунків²⁶².

---

259. Правда. – 1989. – 21 декабля.

260. Там же.

261. Там же.

262. Там же.

Під час переговорів було поставлено і питання про перебування радянських військ у Чехословаччині. Обидві сторони виявили готовність обговорювати дану проблему. З цією метою повинні були створити спеціальні комісії і переговори розпочати уже в найближчий час.

М.Горбачов переконував свого чехословацького колегу, що Радянський Союз зацікавлений в розвитку відносин з Чехословаччиною і робитиме все, щоб радянсько-чехословацьке співробітництво розвивалося на нових засадах, повній рівноправності і взаємовигоді. Він побажав успіхів новому коаліційному уряду Чехословаччини у його діяльності²⁶³. Сподівання М.Горбачова на збереження завоювань соціалізму в Чехословаччині уже були вчорашнім днем. Чехословаччина круто взяла курс на вільну ринкову економіку, європейську цивілізацію.

Наслідком московської зустрічі двох керівників було те, що почав активізуватися процес переговорів про виведення радянських військ з Чехословаччини. Делегації очолювали перші заступники міністрів закордонних справ. Самі переговори розпочалися в Празі, 15 січня 1990 року. Дати на початку лютого продовжилися в Москві, потім знов комісії переїхали до Праги, і тут відбувалися переговори 14–16 лютого того ж року²⁶⁴. Одночасно з основною комісією йшла робота експертів з військових, економічних і юридичних проблем. На 20 лютого 1990 року основний текст договору було підготовлено²⁶⁵.

Переговори проходили успішно, оскільки обидві сторони виявили готовність розв'язати проблему. Було чимало складностей. Одна з них – визначення термінів виведення військ. Чехо-словацька сторона вимагала вивести війська СРСР уже до кінця 1990 року. Голова радянської делегації І.Абоїмов з цього приводу заявив: «Скажу відверто, що терміни, які висуває уряд Чехо-Словаччини, для нас надто жорсткі і практично такі, які ми не можемо виконати, оскільки передислокація такої значної кількості військ вимагає серйозної підготовчої роботи. Крім організаційно-технічних заходів, велику роль відіграє соціальний фактор, пов'язаний з долею людей»²⁶⁶.

На початок 1990 року в Чехо-Словаччині перебувало понад 73 тисячі солдат і офіцерів, тисячі сімей офіцерів, допоміжного персоналу, багато матеріальних цінностей. З бойової техніки тут знаходилося

263. Правда. – 1989. – 21 декабря.

264. Svobodne slovo. – 1990. – 17 unora.

265. Potoční M. Dohoda o odchodu sovětských vojsk z Československa // Mezinárodní vztahy. – 1990. – Str. 3.

266. Див. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С.11.

1220 танків різних типів, 2500 бойових машин, 1218 артилерійських гармат, 77 бойових літаків, 146 вертольотів²⁶⁷. У кінці 1989 року на мітингах в Празі та в інших містах деякі радикальні політики вимагали негайно вивести війська СРСР. Уряд відкинув таку точку зору і прагнув домовитися з СРСР про виведення військ у певні терміни, щоб зберегти радянсько-чехословацькі добросусідські відносини. Президент Чехо-Словаччини В.Гавел тримав у полі зору хід переговорів, надавав їм важливого значення. На одній з прес-конференцій він заявив, що швидке і успішне завершення переговорів про виведення радянських військ сприятиме стабілізації в нашій країні, стане важливим кроком на шляху політичної стабілізації в Європі²⁶⁸. Він з розумінням поставився до позиції радянської делегації щодо термінів виведення військ; підкреслив, що це залежить від можливостей СРСР, а також від міжнародного аспекта цього процесу.

Коли уже всі документи було підготовлено, строки виведення військ визначено, президент Чехо-Словаччини В.Гавел на чолі спеціальної делегації 26 лютого 1990 року відправився в Москву для переговорів з керівництвом СРСР і підписання договору. Переговори продовжувалися лише один день і проходили дуже конструктивно. Делегації обмінялися думками про стан розвитку радянсько-чехословацьких відносин і підписали дуже важливу на той час декларацію про відносини між СРСР і Чехо-Словаччиною. У цьому документі керівники двох держав заявили, що відносини між Радянським Союзом і Чехо-Словаччиною будуть розвиватися на основі рівноправності і повної взаємоповаги державного суверенітету. М.Горбачов і В.Гавел констатували, що декларація послужить «початком для укладення різних угод у галузі політики, економіки, торгівлі, науки і культури, відкриє перспективу зміцнення дружби»²⁶⁹. В.Гавел на прес-конференції заявив, що декларація стане основою нової якості відносин між СРСР і Чехо-Словаччиною. Він констатував також, що точки зору керівників країн збігаються з основних питань міжнародного становища.

Оцінюючи значення підписаної декларації, М.Горбачов заявив, що під час переговорів вдалося відкрити нову сторінку в розвитку співробітництва і подолати негативне у стосунках між СРСР і ЧСРР. Важливо підкреслити, що декларацію наперед ніхто не готував. Ідея підписання такого документа народилася під час рівноправних

267. Ротошні М. *Op.cit.* – Стр. 2.

268. Див. Яковлев А. Чехословакия: положение в стране. Атлас. – 1990. – № 10. – С. 11–12.

269. Правда. – 1990. – 28 февраля.

переговорів. Декларація, – підкреслив М.Горбачов, – короткий за обсягом документ, але важливий за змістом, політичними орієнтирами, які в ньому містяться; радянсько-чехо-словацьке співробітництво потрібно розвивати далі з урахуванням вимог часу, сучасного стану у міжнаціональних відносинах²⁷⁰.

Важливим наслідком переговорів у Москві було підписання договору про виведення радянських військ з території Чехо-Словаччини.

Основні положення договору полягали в тому, що вступ радянських військ у Чехословаччину у серпні 1968 року був незаконним і суперечив принципам міжнародного права; подальше перебування радянських військ в Чехословаччині – також незаконне; радянські війська виводяться з Чехословаччини поетапно²⁷¹: перший етап – з 1 березня до 30 квітня 1990 року, другий – з 1 липня до 31 грудня 1990 року, третій етап – з 1 січня до 30 червня 1991 року. З Чехословаччини повинен бути виведений весь персональний склад військ – 73,5 тисячі чоловік, родини офіцерів і службовців, уся техніка²⁷².

Договір передбачав, що чехословацька сторона подаватиме допомогу у виведенні радянських військ з ЧСФР.

Підписання угоди 26 лютого 1990 року усунуло одну з самих важливих перешкод на шляху нормального розвитку радянсько-чехо-словацьких відносин. Це було одним з найважливіших завоювань «ніжної революції». Переговорний процес і далі продовжувався, а радянсько-чехо-словацькі відносини наповнювалися новим змістом.

Важливим був ще один напрямок європейської політики уряду ЧСФР – це відносини з країнами РЕВ і Варшавського договору. Нові власті високо оцінили те, що Румунія не брала участі в інтервенції у 1968 році. Під час розвитку революційного процесу в Румунії уряд Чехо-Словаччини вітав успіхи нових сил і заявляв про готовність до всебічного співробітництва. Для Чехо-Словаччини приемним було те, що Румунія підтримувала вимогу виведення радянських військ, боролася за вдосконалення діяльності РЕВ, організації Варшавського договору. Румунія рішуче виступила проти гегемоністської політики СРСР в даних структурах²⁷³.

З поля зору зникало і питання про відносини з сусідніми країнами – Польщею та Угорщиною. Чехо-Словаччина високо цінувала те, що між даними країнами розвивалися традиційно добрі відносини. Уряди

270. Правда. – 1990. – 28 февраля.

271. Rude pravo. – 1990. – 27 unora.

272. Potočni M. Op. cit. – Str. 8.

273. Kotyk V. Op. cit. – Str. 8–9.

цих країн, хоч і брали участь в інтервенції, але першими визнали подібний акт незаконним і прагнули допомогти Чехо-Словаччині ліквідувати наслідки втручання іноземних військ. У квітні 1990 року в Братиславі проходила міжнародна нарада трьох країн – ЧСФР, Угорщини і Польщі щодо розвитку регіонального співробітництва. Ухвалене рішення сприяло обміну товарами і культурними цінностями. На нараді вирішено було створити Середньоєвропейський університет, на який європейські структури виділили значні кошти²⁷⁴. Представники трьох держав у Братиславі накреслили шлях розвитку співробітництва, яке повинно було відповідати будівництву загальноєвропейського дому²⁷⁵.

Отже, під час розвитку «ніжної революції» визначилися і нові напрямки зовнішньої політики Чехо-Словаччини. Переглядався і уточнявся старий, традиційний курс співробітництва з країнами Східної Європи і СРСР. ЧСФР виступила за реорганізацію РЕВ і Варшавського договору, за розвиток відносин на по-справжньому рівноправних засадах.

Особливе місце з цього приводу належить відносинам з Радянським Союзом. Керівництво Чехо-Словацької держави домоглося виведення радянських військ і підписало декларацію про вдосконалення і дальший розвиток радянсько-чехо-словацьких відносин.

Велике значення для ЧСФР мало встановлення ширших, ніж раніше, відносин з Німеччиною, Австрією, Францією, Англією, США та іншими країнами. Це значно піднесло б авторитет Чехо-Словаччини на міжнародній арені, в ООН, в боротьбі за створення спільного європейського дому.

Викладені матеріали дають підстави дійти таких висновків.

Протягом кінця 1989 – першої половини 1990 років Чехо-Словаччина пройшла складний шлях розвитку. Вона зробила поворот від командно-адміністративної системи до ринкових відносин, від тоталітарного суспільства – до демократичного. Глибокі економічні, соціальні, політичні зміни, які відбулися в країні, стали основним змістом революційного перевороту, що відбувся мирним шляхом і одержав назву «ніжної революції».

На новий шлях розвитку Чехо-Словаччина вступила не одна. Разом з нею вступили й інші країни Центральної та Південно-Східної Європи. Переміни в цих країнах були породжені внутрішніми причинами. Але був і зовнішній фактор, який прискорював хід подій – це перебудова і

274. Kotyк V. Op. cit. – Str. 9.

275. Известия. – 1990. – 12 апреля.

утвердження гласності в Радянському Союзі. Кожна країна, в тому числі і Чехо-Словаччина, мала особливості в перехідних процесах, але простежувалися і спільні риси: перетворення тоталітарних політичних систем в плюралістичні демократичні багатопартійні системи, трансформація командної економіки, яка базувалася на державній власності, в ринкову економіку, зі змішаною структурою власності.

Причини, що викликали революційний переворот в Чехо-Словаччині, лежали в основі економічного і політичного життя, яке особливо ускладнилося у другій половині 80-х років. Останні 10–15 років розвитку Чехо-Словаччини показали, що адміністративно-командна система базувалася на пануванні однієї політичної партії – КПЧ, яка завела країну в глухий кут. У країні нагромаджувалися складні проблеми, а КПЧ і уряд Чехо-Словаччини не розв'язували їх. У сфері економіки ставка робилася на екстенсивні методи розвитку замість інтенсивних. Упущена була перебудова економіки на основі науково-технічного прогресу. Суспільство протягом десятиліть жило за рахунок прийдешніх поколінь. Жорстка система централізації паралізувала ініціативу людей. Чехо-Словаччина відставала від світових темпів розвитку і рівня життя народу.

У країні не було справжньої демократії, не допускалося вільне мислення. Усе диктувала КПЧ, на чолі якої нерідко стояли люди низького інтелектуального розвитку, а то і бездарні. Вони виявилися нездатними перебудувати КПЧ, все життя країни на демократичних засадах. Повсюдно придушувались передова думка, опозиційні рухи, уряд часто вдавався до насилля. Спроби реформ суспільства у 1968 році були придушені силою зброї п'ятьох країн ОВД. Уся логіка внутрішнього життя диктувала переворот, який почався в листопаді 1989 року.

«Нижню революцію» в Чехо-Словаччині започаткували студенти. Розгін демонстрації студентів 17 листопада 1989 року поклав початок організованій боротьбі проти тоталітаризму. Протягом тижня на бік студентства перейшли колективи промислових підприємств, мешканці міст і сіл. Боротьба стала всенародною. Керівництво взяли в свої руки громадські об'єднання – «Громадянський форум» – у Чехії та «Громадськість проти насилля» – у Словаччині.

У своєму розвитку «ніжня революція» пройшла два етапи: перший – з 17 листопада до кінця грудня 1989 року, другий – від виборів президента до червня 1990 року, коли були проведені перші демократичні вибори до Федеральних зборів, на яких перемогу одержали нові політичні сили – ГФ і ГПН. Це і завершило перемогу «ніжної революції», визначило новий курс розвитку країни.

Під час розвитку революції формувався і новий курс зовнішньої політики Чехо-Словаччини. Нове керівництво Чехо-Словацької Федерації перевело на рейки рівноправності і взаємоповаги співробітництва з СРСР та іншими країнами Центральної і Південно-Східної Європи, зробило посильний внесок в реорганізацію і перебудову діяльності РЕВ і ОВД, а потім сприяло і їх розпуску, як таких організацій, що віджили себе.

Велика заслуга нового керівництва ЧСФР в налагодженні широкого співробітництва з країнами Західної Європи і Америки. Чехія і Словаччина, як в складі Федерації, так і самостійно почали активно виходити на основні європейські структури. Це значно зміцнило їх міжнародний авторитет, свідченням чого став вступ ЧСФР до Європейської Ради як асоційованого члена.

Перші роки після «ніжної революції» чеський і словацький народи спільно будували новий дім, спільно шукали шляхів до ринкової системи і на міжнародну арену. Широким фронтом реформи розпочалися з січня 1991 року. Ініціатором їх був голова федерального уряду В.Клаус. На відміну від Польщі, Угорщини і Болгарії він відмовився від методів «шокової терапії». У Чехо-Словаччині поетапно проводилася лібералізація цін, зміцнювалися позиції крони, яка незабаром стала вільноконвертованою валютою, здійснювалася під контролем держави приватизація. Впровадження з 1 квітня 1991 року спеціальних купонів, з допомогою яких здійснювалася приватизація, дало змогу порівно поділити суспільне майно, в тому числі й велику індустрію.

Успішне проведення реформ наштовхувалося на ряд труднощів. Серед них вирішальним був фактор прояву соціальної нерівності щодо Словаччини. Чесько-словацькі відносини дедалі загострювалися і вели до розвалу федерації. Тенденцію до відокремлення в Чехії підтримував В.Клаус, який у розриві федеральних відносин вбачав шлях до швидкого входження незалежної Чехії в європейські структури, а в Словаччині таку ж політику проводили голова уряду В.Мечіар та міністр закордонних справ М.Княжко. Вони вважали, що за умови роздільного проведення реформ перехідного періоду Словаччина зуміє швидше подолати труднощі і нарешті буде розв'язане словацьке національне питання.

Протягом другої половини 1992 року керівники Чехії та Словаччини домовилися про відокремлення. Цей складний процес два братні народи здійснили мирним шляхом, без конфліктів і взаємозвинувачень. З 1 січня 1993 року на карті Європи з'явилися дві нові самостійні країни – Чеська Республіка і Словацька Республіка. У пресі цей крок назвали «цивілізоване розлучення», або «розлучення

по-чехословацьки». Цим кроком чехи і словаки продовжили традиції «ніжної революції», збагатили історичний досвід народів Європи розв'язувати складні суспільні проблеми мирним шляхом. Звичайно, «розлучення двох народів» мало і свої негативні наслідки. Два братні народи були свідомі цього і виявились готовими долати труднощі. Взаємовідносини між ними продовжують розвиватися на рівноправних засадах. І на міжнародній арені вони виступають спільно. Це може служити прикладом для народів колишнього Радянського Союзу, який розпався у 1991 році і викликав загострення суперечностей між Україною і Російською Федерацією, між республіками Закавказзя і Середньої Азії. Чехословацьке «цивілізоване розлучення» може бути прикладом і для народів колишньої Югославії, де утворення незалежних держав супроводжується великим кровопролиттям і руйнуванням національної культури, багатств народів, нагромаджених віками. Словаччина демонструє і приклад розв'язання соціальних проблем.

Серед перших європейських держав, які визнали незалежність Чехії та Словаччини і високо оцінили досвід «цивілізованого розлучення», була суверенна Україна. Між Україною і Чехією та Словаччиною почали розвиватися рівноправні, взаємовигідні міждержавні відносини. У міждержавних відносинах братні народи з успіхом використовують краще з досвіду історії, в тому числі і в співробітництві між СРСР і Чехословаччиною. Досвід «ніжної революції» та «розлучення по-чехословацьки», формування нового курсу зовнішньої політики Чехії та Словаччини збагачує історичний розвиток країн Європи, будівництва нового європейського дому без війн і конфліктів. Європи мирної, цивілізованої, демократичної, соціально забезпеченої, Європи ХХІ століття.

Вже десять років відділяють нас від здавалось би учорашніх подій «ніжної революції» 1989 року в Чехії і Словаччині. На глибоке переконання автора, ці події ще довго вивчатимуться дослідниками новітньої історії.

І справа не тільки в тім, що «оксамитова» чехословацька революція стала важливим етапом демонтажу тоталітарного соціалізму, припинення протистояння двох військово-політичних блоків у світі, врешті-решт, започаткувала існування незалежних держав чехів і словаків, зорієнтованих на соціально-ринкові і демократичні цінності, європейські економічні і військово-політичні структури. Вагоме значення революції 1989 року ще і в тому, що вона є класичним взірцем мирної трансформації політичного режиму в одній окремо узятій державі в умовах прояву таких глобальних політичних

факторів, як існування зброї масового знищення, належність до тих чи інших військово-політичних альянсів.

Впевнений, що аналіз дії в Чехії і Словаччині 1968–1999 років таких факторів, як менталітет населення, політична традиція, схильність державно-владної і суспільної еліти до прийняття компромісних політичних рішень, форми і методи забезпечення суспільного діалогу, консолідації, є актуальним і з огляду на внутрішньополітичні потреби розвитку Української держави і суспільства.

ХРОНІКА ПОДІЙ «НІЖНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

«Ніжна революція» – складне суспільно-політичне явище, в якому брали участь різні класи, політичні та громадські організації і яке відкрило нову сторінку в історії народів Чехословаччини. Революційний рух почався в Празі 17 листопада 1989 року демонстрацією студентів, які відзначали День пам'яті загиблих у боротьбі проти фашизму в 1939 році. Жорстока розправа тодішніх властей над учасниками демонстрації викликала обурення більшості мешканців країни. До молоді приєднувалися робітничі колективи, вчені, творчі працівники, широкі кола інтелігенції. Вслід за містами рух охопив села. Боротьба стала всенародною і проходила мирним шляхом, без збройних сутичок, без закликів до зброї.

У чотирьох розділах книги подається опис подій в країні. Але охопити усю боротьбу дуже важко. Тому автор вирішив скласти хронологію подій «ніжної революції», яка б доповнювала зміст книги, конкретизувала окремі події. За основу взято дані періодичної преси Чехословаччини і узагальнене видання Чехословацького інформаційного агентства ЧТК (Див. Kronika Sametove revoluce. – Praga, 1990. – 47 s.).

Між текстом книги і хронікою подій можуть бути певні розходження, зокрема щодо кількості учасників демонстрацій, мітингів, інших виступів. Це зумовлено тим, що різні джерела подавали часто неоднакові дані. Читач може переконатися в цьому, знайомлячись з основними розділами і хронікою подій. Але незважаючи на певні розбіжності, хроніка подій поглиблює висвітлення складного процесу революції на етапі її найскладнішого розвитку.

П'ятниця, 17 листопада

□ У Празі, з нагоди 50-ої річниці подій 17 листопада 1939 року – патріотичного антифашистського виступу студентів чеських вищих навчальних закладів та страти окупантами дев'яти чеських студентів – відбулося традиційне зібрання студентів, викладачів, працівників академічних наукових установ, свідків історичних подій, у якому взяло участь близько 15 тисяч чоловік. Офіційно дозволені пам'ятні акції відбулися перед приміщенням Інституту патології, на вулиці Яна Оплетала (який загинув у 1939 році), на Вишграді і закінчилися співом чехословацького гімну, запаленням свічок і покладанням квітів.

Водночас тисячі студентів і десятки тисяч мешканців столиці, які приєднувалися до них, вийшли в напрямку до майдану св. Вацлава в центрі міста. Їх рух було зупинено підрозділами правопорядку Міністерства внутрішніх справ із застосуванням сили, водометів, собак і сльозоточивих газів. За попередніми даними було поранено близько 150 чоловік.

□ В офіційному повідомленні влади, оприлюдненому агентством ЧТК, виступ студентства і громадськості характеризувався як інспірований особами, вже давно відомими своїми антисупільними, антисоціалістичними позиціями, деякими учасниками подій 1968–1969 років.

Це був не перший виступ громадян проти віджилого тоталітарного режиму. Багатотисячні протести населення мали місце в серпні 1988 року, 28 жовтня 1988 року і 10 грудня 1988 року в Міжнародний День захисту людських прав.

□ В ніч з п'ятниці на суботу ініціативні групи студентів та інтелігенції висувують ідею страйків працівників театрів та студентів вузів.

Субота, 18 листопада

□ Агентством ЧТК оприлюднюється офіційна інформація про дії правоохоронних органів під час розгону учорашньої акції студентів і громадськості. За повідомленням властей було поранено 17 демонстрантів, 7 працівників сил правопорядку, 143 особи затримано, 21 особа оштрафована. Акція однозначно характеризується як виступ проти соціалістичного ладу, КПЧ та влади ЧССР.

□ Утворюється перший страйковий комітет студентів. В Реалістичному театрі Праги відбувається нарада директорів театрів, яка ухвалює відміну всіх вечірніх вистав, приймає Заяву працівників чеських театрів до громадськості і властей із закликом до суспільного діалогу. Рішення студентів і акторів страйкувати доводиться до населення студентом Мартіном Мейштериком у виступі на майдані св. Вацлава.

□ Величезний резонанс мають повідомлення західних інформаційних агентств про смерть від ран, нанесених силами правопорядку МВС при розгоні демонстрації 17 листопада, студента фізико-математичного факультету Карлового університету Мартіна Шміда (пізніше не підтверджується).

Неділя, 19 листопада

□ У декількох місцях центру Праги (майдан св. Вацлава, Народний проспект та ін.) відбулися громадянські акції у зв'язку із придушенням

виступу 17 листопада. Люди палили тисячі свічок, скандували гасла, засуджуючи насильство, владу, КПЧ і її конкретних керівників. Сили правопорядку не втручалися.

□ У ніч на понеділок утворюється Координаційний страйковий комітет студентів вузів Праги. Подібні комітети починають виникати і в інших місцях Чехословаччини. Продовжується страйк працівників театрів, в колективах обговорюється Заява театралів від 18 листопада.

□ Виступ по чехословацькому телебаченню члена Президії ЦК КПЧ, голови уряду Чехії Франтішека Пітри побудований в дусі офіційних оцінок подій 17 листопада і не має підтримки громадськості.

□ На зустрічі президії Празького міськкому Соціалістичної Спілки Молоді і міської студентської ради за участю члена Секретаріату ЦК КПЧ, голови ССМ Васи́ла Могорити прийнято заяву з негативними оцінками дій сил правопорядку 17 листопада і вимогою утворити парламентську слідчу комісію з цього приводу. Член президії і секретар ЦК КПЧ Ян Фойтік забороняє агентству ЧТК друкувати цю Заяву. Вона виходить лише в понеділок, в газеті «Млада Фронта».

□ На імпровізованому вечірньому зібранні представників культурного життя країни, незалежних політичних ініціатив, студентів та інших громадян, яке відбувалося в Акторському клубі столиці, оголошено про заснування Громадянського форуму.

У заяві про створення форуму він характеризується як вільне об'єднання громадян, які критично настроєні до нинішнього стану справ, виступають за вільну і демократичну республіку і репрезентують широку громадськість. Передбачалося, що організації форуму можуть виникати в будь-якому населеному пункті країни, де люди погоджуються з цілями ГФ.

□ Повністю відновлює свою діяльність після насильницького припинення в 1948 році Чехословацька соціал-демократична партія. Партія підтримує Громадянський форум.

Понеділок, 20 листопада

□ В усіх вищих навчальних закладах Праги та інших міст відбуваються дискусії між студентами і керівництвом вузів щодо внутрішньополітичної ситуації. Засуджуються дії влади 17 листопада, приймається рішення щодо тижневого страйку, висувуються вимоги щодо розслідування дій сил правопорядку 17 листопада, проведення діалогу між владою і всіма суспільними силами, надання відкритої і правдивої інформації.

□ Масштабна 150-тисячна маніфестація молоді, студентів, працівників страйкуючих колективів театрів, інших мешканців столиці

відбулася після 16-ої години в столиці. Вона пройшла під лозунгами політичного плюралізму, вільних виборів, усунення від влади скомпрометованих керівників і надання об'єктивної інформації, покращення охорони навколишнього середовища і соціального забезпечення.

Приймається звернення студентів до робітників і селян Чехословаччини. Голова ССМ Васіл Могорита у виступі перед маніфестантами на майдані св.Вацлава повідомив про заяву Секретаріату ЦК Спілки Молоді, в якій підтримуються вимоги празьких студентів.

□ Керівництво Чехословацької Соціалістичної партії (організації Народного фронту) на чолі з головою партії Богуславом Кучерою засудило дії сил безпеки і в п'ятницю виступило з вимогами суспільних змін, а II з'їзд Чеської спілки природоохоронців підтримав ранкові вимоги студентів.

□ Маніфестації суспільного протесту пройшли в Братиславі, Оставі, Брно, Оломоуці та інших містах.

□ У Братиславі засновується Словацька громадянська ініціатива – Громадськість проти насильства. Її програмні завдання, політичні вимоги і організаційні засади подібні до чеського Громадянського форуму.

□ Водночас правлячі кола ігнорують розмах наростаючої опозиції, наполягають на раніше висунутих оцінках подій 17 листопада як «провокації антисоціалістичних сил». У цьому дусі витримано Спільну заяву урядів ЧССР, Чехії і Словаччини, яку незабаром повністю підтримала Президія ЦК КПЧ, так звані союзницькі партії і організації – члени Національного фронту, інші державні інституції. Повністю солідаризувалася з Заявою і президія Словацької народної ради – вищого законодавчого органу Словаччини.

□ Робляться спроби тиску на опозицію. Так, закриваються установи Чеської спілки діячів образотворчого мистецтва: Манеж, Галерея Вацлава Шпали, Галерея молодих, які в ці дні перетворилися на центри видавничої, пропагандистської і організаційної діяльності Громадянського форуму.

Вікторок, 21 листопада

□ Страйкують понад 80 тисяч студентів усіх вузів Чехії. Створено Координаційний страйковий комітет середніх шкіл (гімназій).

□ Більше ніж 200 тисяч людей взяло участь в уже традиційній маніфестації, яка почалася на майдані св.Вацлава Праги після 16-ої години. У виступах багатьох представників громадських

ініціатив, страйкуючих студентів ще говориться про можливість оновлення соціалізму в Чехословаччині на демократичних і гуманних засадах.

Водночас вперше, з характеристикою цілей і завдань Громадянського форуму перед такою масою людей виступив представник опозиції Вацлав Гавел, а актор Петер Буріан прочитав Декларацію ГФ з вимогами початку загальнодержавного діалогу і переговорів з керівниками держави, відставки М.Штепана, Г.Гусака, Ф.Кінцла, М.Якеша, Я.Фойтіка, М.Заваділа, К.Гофмана і А.Індри, представництва ГФ в комісії по розслідуванню подій 17 листопада і дотримання свободи друку і інформації. У разі невиконання ГФ змушений буде вдатися до генерального страйку.

Закликом до змін у відносинах держави і церкви, до ненасильницького шляху перетворень був проінтий виступ кардинала, глави Чехословацької католицької церкви Франтішека Томашека.

□ Влада впирається, маневрує, поступається. Дивно і лицемірно звучав вечірній виступ Генерального секретаря ЦК КПЧ М.Якеша по телебаченню про вірність справі перебудови, реформування соціалізму і поліпшення життя в країні.

Вагоме значення для дальшого розвитку подій мала перша інформаційна зустріч голови Уряду ЧССР Ладіслава Адамца з представниками студентських, мистецьких і громадських кіл на чолі з В.Гавелом та іншими діячами Громадянського форуму.

І нарешті на прохання голови Уряду Чеської соціалістичної республіки генеральний прокурор ЧСР розпочав справу про причини використання підрозділів правопорядку в подіях 17 листопада.

Середа, 22 листопада

□ У Братиславі вищі партійні і державні керівники соціалістичної Словаччини зустрілися з братиславськими студентами, а в міському суді словацької столиці продовжувалося слухання справи по обвинуваченню Яна Чарногурського в антидержавній діяльності. Чарногурському інкримінувалася публікація антисоціалістичних статей, оцінка ЧССР як тоталітарної держави, і з 14 серпня він знаходився під вартою (звільнений після 25 листопада).

□ На майдані ім. Словацького народного повстання столиці Словаччини до 80 000 демонстрантів звернувся представник ГПН (Громадськість проти насильства) Мілан Княжко, а вимоги перемін підтримав багатотисячний колектив комбінату «Словнафта».

□ Міністр освіти, молоді і фізичної культури Чехії Я.Сінкова закликала студентів і школярів повернутися в класи і аудиторії.

Загальнодержавний страйковий комітет вузів і академічних установ утворено в Празі.

□ Влада не допускає представників страйкуючих на підприємства і робить спробу перекинути в столицю підрозділи народної міліції із більш спокійних провінційних регіонів, що зустріло негативну реакцію демократичної громадськості.

□ Під час традиційної маніфестації на майдані св. Вацлава Вацлав Гавел повідомив, що Громадянський форум готує єдиний документ, в якому б знайшли свої відображення всі вимоги і нагальні потреби суспільства.

Четвер, 23 листопада

□ Понад 300 000 людей зібралося на майдані св. Вацлава Праги. Тільки з промислового гіганта ЧКД прийшло понад 10 тисяч робітників. Крім Громадянського форуму, страйкуючих студентів і акторів, були представлені Соціалістична і Народна партії, Академія наук, єкуменічна рада церков Чехословаччини. Було зачитано вітання Олександра Дубчека.

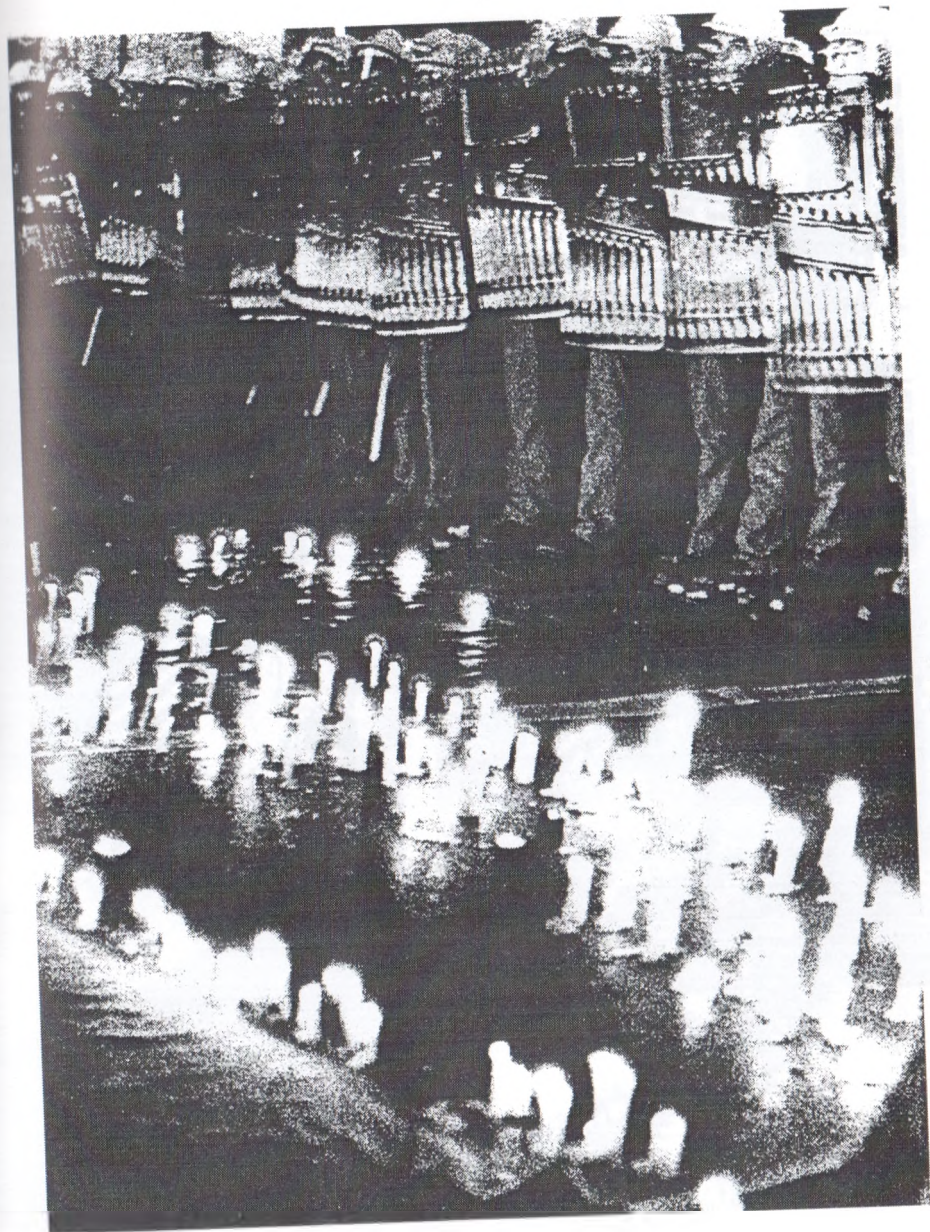
Одноставно були підтримані такі принципові вимоги Громадянського форуму, як радикальні суспільні зміни, відміна статті Конституції про керівну роль в державі КПЧ, усунення скомпрометованих керівників КПЧ і держави, проведення вільних виборів.

□ Багатотисячна демонстрація і мітинг пройшли в Братиславі, де тріумфально виступив лідер «празької весни» Олександр Дубчек.

□ Незважаючи на традиційні звинувачення на адресу «сил анархії», із заяви наради командного складу Чехословацької народної армії та телевізійного виступу міністра охорони генерала армії Мілана Вацлавіка стає зрозуміло, що армія проти народу не піде.

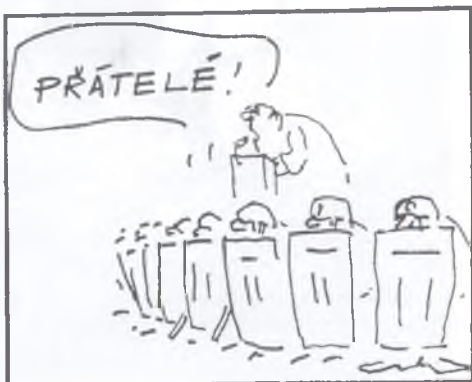
□ Перший секретар Празького міського комітету КПЧ, член Президії КПЧ Мірослав Штепан не знаходить підтримки на мітингу робітників і техніків ЧКД «Локомотивка-Соколово» і мешканців мікрорайону «Прага-9». Міськком КПЧ вимагає проведення пленуму ЦК КПЧ, на якому були б здійснені зміни в керівництві партії, започатковано громадський діалог, визначені місце і роль КПЧ в суспільстві.

□ Чехословацьке телебачення почало показ перших коротких відеорепортажів з маніфестацій на майдані св. Вацлава. Це був важливий крок до прориву інформаційної блокади і дезінформації навколо діяльності опозиції.

17 листопада 1989 року. Свічки і пендрики.
Протистояння на Народному проспекті.

"Друзі!". Мілош Якеш і Мірослав Штепан
про діалог в суспільстві.

Листопад–грудень. Віримо в перемогу.

17 листопада 1989 року. Майдан св.Вацлава.
Охоронці "свободи" і "спокою".

Довгоочікувані
слова...

Троянди для "ніжної революції"...

М.Якеш в залі Федеральних зборів
29 листопада. "А що далі?"

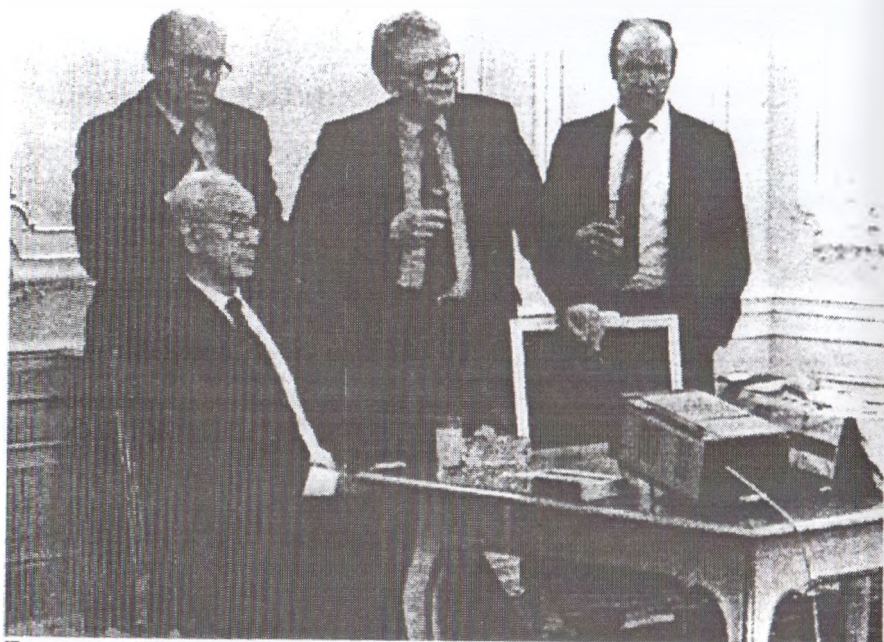
Останній сірник Мірослава Штепана.

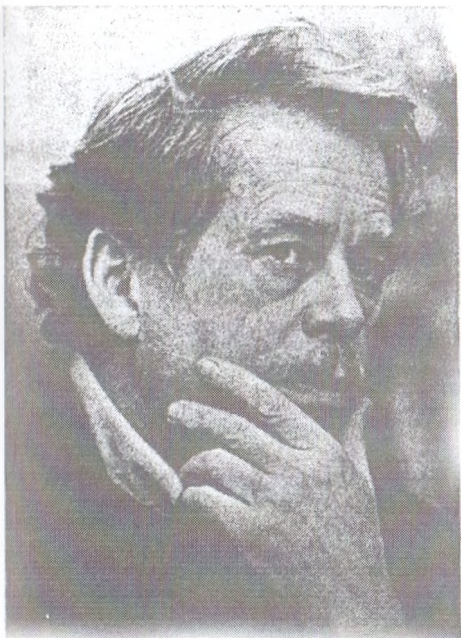
Васіл Біляк в залі Федеральних зборів
29 листопада. "Це кінець..."

А де Брежнев, товариші?

Прощання... Г.Гусак переглядає відеозапис свого останнього звернення до народу. 9 грудня 1989 року, Празький Град.

В.Гавел.

Із виступу на майдані св.Вацлава 21 листопада 1989 року: "Йдеться вже не тільки про краще майбутнє Чехословаччини. Краще буде. І в цьому у мене сумнівів немає. Йдеться про значно більше. Хочеться, щоб дорога до нашого кращого майбутнього вела до кращого майбуття усю Європу, цілий світ. Щоб наша країна в самому центрі Європи перестала бути посміховиськом, стала державою, до якої інші будуть ставитися з увагою і повагою".

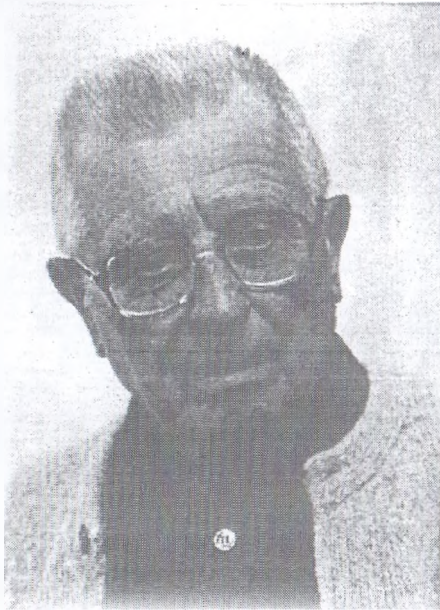
О.Дубчек.

Із привітання учасникам маніфестації на майдані св.Вацлава 23 листопада 1989 року: "Нині, як ніколи, потрібна відверта, послідовна і відкрита політика, пов'язана з реалізацією сподівань людей. Щоб сповнилися ідеї Великої Французької революції, які надихали нас і надихають нинішній громадянський рух. Щоб знайшли свій прояв демократія, свобода, незалежність, братерство і все, що з ними пов'язано. Саме цього ми хотіли двадцять років тому".

Революція продовжується: Гавела на Град!

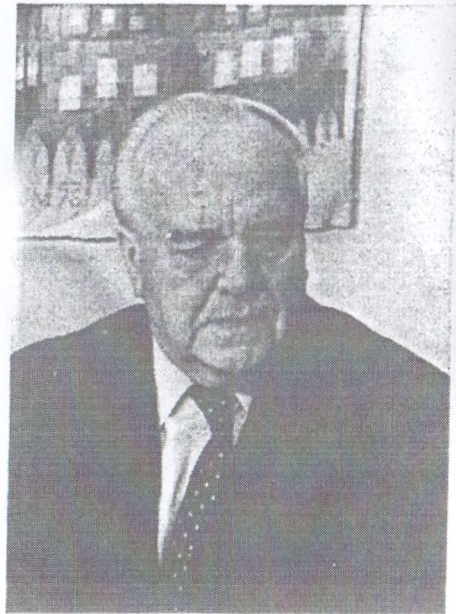
Ч.Цісарж.

Із заявы Клубу сацыялістычнай перабудовы "Оброда" від 2 грудня 1989 року: "У 1968 році прагнення до реформ визріло і поширылося всередині камуністычнай партыі і атрымала падтрымку шырокіх верств насельлення. Не было канфронтацыі між КПЧ як владною сілою та суспільствам. Сьгодні вона є, самае тому і палітычна крыза глыбша, а выхад з неі складнішыі. І крыза будзе трываці довшэ, перш ніж мы перейдемо да таго, што называецца нармальным суспільным развіткам".

Л.Адамс.

Із тэлевізійнага зварэння да народу 6 грудня 1989 року: "Я неадноразова попереджаў партыйні органы пра загражуючу небезпэку і вносіў канкрэтні прапозыцыі. На жаль, да мене не прыслухалісь. Бюрократычны і некаваліфікаваны втручання ў работу ўраду робіла немажлівым энэргійнае падаляння недалікаў і швідкае прасування вперэд.

Могу з чыстою совістю заявіці, што і за цых складных умоў я заўжды працаваў на блага людзей і развіток нашай сацыялістычнай дэржавы".

П'ятниця, 24 листопада

□ У виступі на майдані св. Вацлава Олександр Дубчек констатував, що громадянський і студентський рух знаходять дедалі ширшу підтримку у різних верств населення країни. До страйкуючих студентів, акторів, робітників приєдналися чехословацькі спортсмени. Міністр закордонних справ Швеції Стен Андерсон вручив В.Гавелові відзнаку ім. У.Пальме за його послідовну боротьбу за правду, демократію і людські права, а Чехословацький Комітет захисту людських прав звернувся до Президента ЧССР Г.Гусака з проханням амністувати в'язнів совісті.

□ М.Якеш, Г.Гусак, А.Індра та інші найбільш одіозні керівники-ортодокси були увільнені із Президії КПЧ. Новим Генеральним секретарем пленум ЦК обрав 48-річного Карла Урбанека, який очолював до цього комуністів Чехії. Чи це допоможе?

Судячи з першої реакції преси, суспільство розчароване і оцінює ці зміни як косметичні.

Субота, 25 листопада

□ Корінне питання перебудови в Чехословаччині, заявив письменник Любомир Фелдек на маніфестації в Братиславі, це питання перебування КПЧ при владі. Про готовність КПЧ до відкритого рівноправного діалогу з усіма суспільно-політичними течіями країни заявив новий Генсек КПЧ К.Урбанек у виступі по чехословацькому телебаченню.

□ Президент ЧССР Г.Гусак амністував і помилував вісім громадян, серед яких були в'язні совісті – Ян Черногурський і Мірослав Кусий.

□ Уряд ЧССР, очолюваний Л.Адамцем, запропонував ЦК Національного фронту Чехословаччини терміново внести на розгляд Президента Республіки пропозиції щодо включення до складу уряду представників інших політичних партій і позапартійних. Влада також визначила своїх представників для завершення переговорів із страйкуючими студентами.

□ Понад 700 тисяч громадян узяло участь в грандіозній маніфестації, організованій Громадянським форумом на Летнянському полі. З трибуни празького стадіону «Спарта» В.Гавел заявив про глибоку занепокоєність ГФ персональним складом так званого «нового» керівництва КПЧ і знову закликав до генерального страйку, що мав би стати неформальним референдумом щодо керівної ролі однієї партії. О.Дубчек закликав вищих керівників КПЧ і ЧССР нарешті серйозно поставитись до настроїв суспільства.

Неділя, 26 листопада

□ В празькому муніципалітеті почалися офіційні переговори між делегаціями ЦК Національного фронту і влади ЧСРР на чолі з прем'єр-міністром Л.Адамцем і Громадянського форуму на чолі з В.Гавелом. Сторони констатували початок суспільного діалогу. Представники ГФ одразу поставили питання про звільнення ще 18 політичних в'язнів. Голова уряду пообіцяв порушити клопотання перед президентом республіки.

□ Подало у відставку реакційне керівництво профспілок Чехословаччини на чолі з М.Заваділом. Нові лідери на чолі з колишнім гірником, Героєм Соціалістичної Праці Карлом Генешем заявило, що участь в загальному страйку є справою демократичного вибору кожного члена профспілки і трудового колективу.

□ «Народ виявився мудрішим за керівництво КПЧ», – констатували на своєму недільному активі комуністи Праги. Перед цим вони відправили у відставку свого непопулярного керівника М.Штепана, закликали до переоцінки подій 1968–1969 років і наступних років так званої «нормалізації».

□ На надзвичайному пленумі ЦК Компартії Словаччини його перший секретар Ігнац Янак визнав, що останні події в країні, повільна реакція партії на них поставили під питання долю соціалізму та місце партії в суспільстві.

□ Комуністична партія Чехословаччини зробила ще одну спробу наздогнати поїзд історії. Цього разу пленум ЦК вдався до більш глибоких кадрових змін, залишивши із 24 членів попереднього складу Президії і Секретаріату тільки дев'ять. Серед членів керівництва не залишилося фігур, неприйнятних для діалогу з ГФ. Таким чином було виконано одну із принципових вимог опозиції.

□ Громадянський форум видав програму своєї діяльності під назвою «Чого хочемо». У ній окреслено параметри глибокої моральної, духовної, екологічної, соціальної, економічної і політичної кризи, в якій опинилася країна, сформульовані цілі ГФ в галузі права, політичної системи, зовнішньої політики, народного господарства, соціального захисту, охорони оточуючого середовища, культури.

□ Півмільйонний мітинг пражан на Летнянському полі підтримав позиції Громадянського форуму на переговорах з урядом. На мітингу виступили О.Дубчек, голова уряду ЧСРР Л.Адамец, представники Хартії-77, комітету захисту людських прав, сил правопорядку. В.Гавел відзначив, що ГФ хоче стати мостом від тоталітаризму до справжньої демократії і плюралізму, які здатні забезпечити тільки вільні вибори.

□ Словацька «Громадськість проти насильства» (ГПН) на градиційному мітингу в Братиславі акцентувала увагу на невиконанні владою вимоги щодо скасування конституційних положень про керівну роль КПЧ і підготовки вільних виборів і закликала до участі в загальному страйку 27 листопада саме під цими лозунгами.

Понеділок, 27 листопада

□ Поховальним дзвоном сталінської моделі соціалізму в Чехословаччині став загальнодержавний політичний страйк, який тривав з 12-ої до 14-ої години. За даними Інституту громадської думки, в цей період перестала працювати половина населення країни, ще чверть приєдналася до страйку символічно, а кожному десятому не дали взяти участь у цьому страйку. Не взяли участь у страйку з власної волі приблизно 20% громадян. Були забезпечені робота системи охорони здоров'я, неперервних виробництв, навчальний процес в школах, що підтвердило демонстративний, політичний характер страйку, підтримку його учасниками ідей суспільних змін, проголошених Громадянським форумом.

□ Міністри культури Чехії та Словаччини прийняли рішення про скасування закритих спеціальних книжкових і фільмових фондів, де зберігались книги і фільми, недопущені до масового прокату і видання.

□ Відбулося зібрання журналістів, виключених зі Спілки журналістів за відмову визнати вступ військ Варшавського Договору до ЧССР.

□ Демократизація зачепила і структуру КПЧ. Виник Демократичний форум комуністів, який виступив за скасування керівної ролі КПЧ в державі, засудив інтервенцію військ Варшавського Договору 1968 року та вимагав прискорити проведення надзвичайного з'їзду КПЧ.

Президія ЦК КПЧ на вечірньому засіданні схвалила усі конструктивні вимоги громадян, висунуті ними під час загальнодержавного страйку, і доручила відділам ЦК сприяти їх вирішенню.

Вівторок, 28 листопада

□ На чергових переговорах Л.Адамца (Народний фронт і уряд ЧССР) і В.Гавела (Громадянський форум) було досягнуто важливу домовленість, що до 3 грудня буде запропоновано новий склад федерального уряду, а 29 листопада в Федеральні збори будуть внесені пропозиції про вилучення із Конституції положень про керівну роль КПЧ, марксизм-ленінізм як основу культурної політики, освіти і виховання.

Делегації ГФ і словацької ГПН запропонували також голові уряду нести на розгляд парламенту проекти закону про відкликання депутатів Федеральних зборів, Чеської і Словацької народних рад, народних комітетів усіх ступенів, які не дотримуються обіцянки депутата, не дбають про інтереси громадян.

□ Замість старого керівництва Чехословацької народної партії, що в складі Національного фронту втратило довіру рядових членів, зв'язок з місцевими організаціями, обрано нові керівні органи на чолі з Йозефом Бартончиком.

□ У виступі на загальнодержавному активі КПЧ її новий Генеральний секретар К.Урбанек, підтримуючи в цілому політичний плюралізм, діалог місцевих організацій КПЧ і Громадянського форуму, заявив про незгоду з вимогами розпуску народної міліції, звільнення керівників-комуністів, передачі будов КПЧ, скасування первинних організацій на підприємствах.

Середа, 29 листопада

□ Чехословацький парламент скасував статтю 4 Конституції ЧССР про керівну роль КПЧ в суспільстві, положення про верховенство марксизму-ленінізму в вихованні, освіті та культурі та провідне місце КПЧ в системі Національного фронту. За це проголосувало 180 депутатів Народної палати та 138 депутатів палати Національностей із загальної кількості 350 парламентаріїв. Двісті сорок два депутати в той період були членами КПЧ.

Федеральні збори висловили глибокий жаль з приводу невинного застосування сил правопорядку проти студентів 17 листопада і утворили комісію по контролю за ходом розслідування подій 17 листопада, у якій разом із депутатами обох палат Федеральних зборів, Чеської народної ради працюватимуть представники студентів, визначені загальнодержавним страйковим комітетом і міським комітетом ССМ.

Було прийнято відставку голови Алоїза Індри. Водночас делегація парламентського Клубу депутатів-комуністів звернулася до Президента Г.Гусака з проханням не залишати свою посаду до завершення терміну в квітні 1990 року. Президент поставив дане питання у залежність від Федеральних зборів, ЦК КПЧ та ЦК Національного фронту ЧССР.

□ Генеральний секретар ЦК КПЧ К.Урбанек передав генеральним прокуратурам ЧССР та ЧСР матеріали міністерств внутрішніх справ Чехословаччини та Чехії, адресовані ЦК КПЧ, з додатковими фактами про акцію сил громадської безпеки 17 листопада в Празі.

□ Необхідності якнайшвидшого виходу із суспільно-політичної кризи було присвячено вечірній телевиступ прем'єр-міністра Л.Адамца. Вперше офіційно заявлено про необхідність перегляду оцінок подій історії Чехословаччини, починаючи з серпня 1968 року, та початку двосторонніх переговорів з СРСР щодо завершення тимчасового перебування радянських військ на території ЧССР.

□ Далекосяжні наслідки для народів Чехії і Словаччини мала зустріч представників Громадянського форуму та Громадськості проти насильства. Сторони визнали ГФ і ГПН як суверенних репрезентантів чеського і словацького громадянських рухів, що співробітничать на партнерських засадах, які впливають із спільної мети перетворення Чехословаччини на демократичну федерацію чехів і словаків.

Четвер, 30 листопада

□ Уряд ЧССР прийняв рішення про демонтаж інженерно-технічних споруд на кордоні з Австрією.

□ Відповідно до змін в Конституції міністерство освіти, молоді, спорту і фізичної культури Чехії прийняло рішення про припинення викладання марксизму-ленінізму в вузах і підготовку нової концепції викладання суспільних наук.

□ Президія ЦК Національного фронту Словаччини обговорила хід підготовки до утворення нового словацького уряду.

□ Парламент Словаччини – Словацька народна рада увільнила Вільяма Шалговича від обов'язків голови на його прохання. Замість нього обрано Рудольфа Шустера, який до цього очолював Народний комітет Східнославацького краю.

□ Відбулася зустріч представників Уряду Словаччини і Громадськості проти насильства (ГПН). Заявлено про необхідність привести у відповідність із поправками до Конституції ЧССР діяльність партійних організацій в державних організаціях і установах, дбати про дотримання законності.

□ Колишні комуністи, виключені з партії за діяльність в 1968–1969 роках, члени КПЧ і позапартійні утворили в Братиславі організаційний комітет по створенню Партії демократичного соціалізму.

□ Відбулося перше засідання комісії Федеральних зборів ЧССР і Чеської народної ради по контролю за ходом розслідування подій 17 листопада. Представники студентів в комісії висловили задоволення організацією і змістом роботи та здивування слабкою поінформованістю депутатів про те, що ж, власне, відбулося 17 листопада.

□ Президія ЦК КПЧ ухвалила критичний перегляд політичних оцінок подій 1968 року і всіх обставин вступу військ п'яти держав Варшавського Договору до Чехословаччини, який визнано безпідставним і хибним.

□ На другому зібранні Демократичного форуму КПЧ оголошено, що в роботі цього неформального руху бере участь понад 20 000 членів партії. Підкреслювалась необхідність розпуску народної міліції на підприємствах, в установах.

□ Новим головою Соціалістичної Спілки Молоді став Мартін Ульняк, голова міськкому ССМ в Празі. Він замінив популярного серед молоді і громадськості Василя Могориту, обраного 27 листопада членом Президії ЦК і секретарем КПЧ.

□ Клуб соціалістичної перебудови «Оброда» видав декларацію «Куди йдемо?», в якій засудив колишнє комуністичне керівництво на чолі з Гусаком і Якешем і виступив з концепцією гуманного соціалістичного розвитку.

□ Директор Прогностичного Інституту АН ЧССР, член КПЧ Вальтер Комарек заявив, що монопольна влада КПЧ впала швидко, але продовжує існувати загроза її прихованої реставрації.

П'ятниця, 1 грудня

□ Незважаючи на задоволення низки своїх політичних вимог, координаційний страйковий комітет студентів видав заяву, в якій пояснив продовження студентського страйку тим, що перехід до справжньої демократії не є ще необоротним. Прихильники старого режиму в провінції продовжують чинити опір змінам.

□ Президія ЦК КПЧ, обговорюючи проекти нової програми дій КПЧ, заявила, що КПЧ віднині не керуватиме народною (робітничою) міліцією, не втручатиметься в виробничі справи і підтримуватиме плюралізм в структурі Національного фронту.

□ У ході XI загальнодержавного з'їзду сільськогосподарських кооперативів утворено організаційний комітет Чехословацької землеробської партії.

□ Об'єднання страйкових комітетів Чехословаччини закликала страйкові комітети країни висловити недовіру нинішнім структурам офіційних профспілок (Революційний профспілковий рух), в першу чергу Центральній раді профспілок, і вимагати їх переобрання.

□ Делегація ЦК Чехословацької народної партії зібралася з представниками Громадянського форуму і заявила про нову підтримку ГФ.

Субота, 2 грудня

□ Закінчилися переговори влади і ГФ про поновлення Федерального уряду. Конкретної інформації про персональні і структурні зміни немає.

□ Вацлав Гавел в інтерв'ю газеті «Руде право» висловив побажання, щоб комуністи якнайшвидше поновили і осучаснили свою партію, покінчили з тоталітарними уявленнями про державне управління, увійшли до майбутньої демократичної системи як і інші політичні сили.

□ Координаційна рада Демократичного форуму комуністів вважає помилкою ЦК КПЧ відмову від прямих виборів делегатів надзвичайного з'їзду КПЧ від первинних партійних організацій і проведення з'їзду в січні, аж до 20 грудня.

□ Клуб соціалістичної перебудови «Оброда» засудив сталінізм в усіх його проявах, вважає, що нинішнє керівництво КПЧ залишається заручником старої політики, вимагає усунення з політичної арени Президента Гусака і інших діячів, причетних до військової інтервенції і «нормалізації».

□ Незалежною партією ліберально-демократичного типу буде двотисячна партія – Демократична ініціатива. Зареєстрована ще 11 листопада, вона заявила про намір боротися за перехід від сталінізму до демократії.

□ У Банській Штявниці започатковано Чехословацьку партію зелених.

□ Після двадцяти років перерви відновила роботу громадська молодіжна організація «Юнак».

Неділя, 3 грудня

□ Президент Республіки Г.Гусак на пропозицію прем'єр-міністра Л.Адамца та рекомендацію ЦК Національного фронту увільнив деяких членів уряду, замінивши їх новими. Персональний склад уряду змінився на 40%. Водночас 15 міністерських портфельів дістались знову членам КПЧ, один – членові іншої партії, чотири – позапартійним, а ЦК КПЧ заявив про повну підтримку влади.

□ У першій же Заяві уряд ЧССР визнав вступ військ Варшавського Договору до країни в 1968 році як порушення норм відносин між суверенними державами і запропонував керівництву СРСР негайно розпочати переговори щодо виведення радянських військ із ЧССР.

□ ГФ та ГПН висловили глибоке розчарування складом уряду і зневіру у його здатності забезпечити нову концепцію суспільного розвитку. Протест проти «нової влади» висловили студенти, працівники культури і мистецтва, трудові колективи

міст і сіл республіки. Підкреслювалося, що 11 грудня опозиція буде змушена вдатися до другого демонстративного загального страйку.

Понеділок, 4 грудня

□ Після семиденної перерви на майдані св. Вацлава в Празі відбулася масова маніфестація ГФ і ГПН під лозунгами протесту проти складу старого-нового уряду ЧССР, недопущення активізації неосталіністів в КПЧ, спроб модернізувати скомпрометовану систему.

□ Прем'єр-міністр Л.Адамц і Генсек ЦК КПЧ К.Урбанек взяли участь у Московській нараді керівників країн Варшавського Договору. У прийнятій Декларації представники Болгарії, Польщі, Угорщини, НДР, Радянського Союзу визнали вступ своїх військ на територію ЧССР у 1968 році як втручання у внутрішні справи суверенної Чехословацької держави і засудили його.

□ Опубліковано повідомлення парламентської комісії, в якому узагальнюється перший етап розслідування подій 17 листопада. Головною політичною причиною розправи над демонстрантами став зростаючий розрив між політикою верхівки КПЧ і запитами суспільства. Акції громадянської непокори дедалі частіше і жорстокіше придушувалися силовими методами, бракувало бажання і здатності до політичного діалогу. Проведений комісією порівняльний аналіз травм і поранень, отриманих студентами і працівниками сил безпеки, свідчить про безпідставне фізичне насильство над маніфестантами. Прийнято до відома повідомлення військової прокуратури про хід слідства щодо ступеня вини конкретних осіб.

□ Ідучи назустріч вимогам партійних низів, президія ЦК КПЧ ухвалила, що вибори делегатів надзвичайного з'їзду КПЧ пройдуть не за старою, двоступеневою системою (район – край), а прямо на районних конференціях партії.

Вівторок, 5 грудня

□ ГФ передав Федеральним зборам проект нової Конституції Чехословаччини, розроблений групою незалежних фахівців.

□ На вимогу ГФ і за поданням прем'єр-міністра Л.Адамца Президент Гусак помилював ще одну групу політичних в'язнів.

□ Парламентська комісія запропонувала обом палатам Федеральних зборів позбавити депутатських мандатів М.Якеша та М.Штепана, які несуть пряму політичну відповідальність за події 17 листопада. З цих же причин міністру внутрішніх справ запропоновано достроково увільнити з служби шість вищих офіцерів сил правопорядку.

□ Новий голова Словацької народної ради Р.Шустер обговорив з представництвом ГПН шляхи співпраці і можливості поновлення складу словацького уряду.

□ ГФ позитивно оцінив поновлений склад уряду Чехії, де з 12 міністрів п'ять були позапартійними, два – членами Народної партії, 2 – Соціалістичної, і готовність Чеської народної ради до подальшого реформування чеської влади.

□ Відбулися переговори прем'єр-міністра Л.Адамца з головами ГФ – В.Гавелом, Соцпартії – Б.Кучерою, Народної партії – Й.Бартончиком, представниками Клубу соціалістичної перебудови «Оброда» – В.Менцлем і Ч.Цісаржем з приводу можливих змін у складі Федерального уряду.

Середа, 6 грудня

□ Словацька народна рада на чолі з Р.Шустером переобрала заступників голови, голів постійних комітетів та інших членів президії.

□ ЦК Компартії Словаччини констатував, що криза в КПЧ поглиблюється, призначив надзвичайний з'їзд КПС на 17 грудня, увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК І.Янака і доручив керівництво партією виконкому на чолі з Павлом Болванським.

□ Президія ЦК Національного фронту Словаччини обговорила пропозиції голови Уряду Словаччини Павла Гривнака щодо поновлення складу уряду республіки, які напередодні були узгоджені з політичними партіями і організаціями Національного фронту і громадськими рухами.

□ Матіца Словацька прийняла рішення відновити роботу своїх місцевих організацій на позаполітичних засадах.

□ На зустрічі з прем'єр-міністром Словаччини П.Гривнаком делегація Культурної Спільки угорських трудящих Словаччини на чолі із З.Сідо обговорювала питання представництва угорців в центральних органах управління Словаччини.

□ Відбулися офіційні переговори вищих керівників КПЧ, Громадянського форуму і Громадськості проти насильства – К.Урбанека, В.Гавела і М.Княжка. Домовлено про започаткування «круглого столу» всіх політичних партій і громадських рухів країни. К.Урбанек проінформував партнерів під час переговорів, що КПЧ відмовляється від силових методів політики, загони народної міліції роззброєні, зброя передана армії, а діяльність держбезпеки внутрі країни втратила сенс.

□ Прем'єр-міністр Л.Адамец прийняв пропозиції ГФ і ГПН щодо доповнень складу Федерального уряду, до якого пропонувалося ввести Яна Чарногурського, Владіміра Длоугега, Мірослава Кусега,

Іржі Дінстбира, Вацлава Клауса, Петера Міллера та Дюлу Попелі. Водночас у вечірньому виступі по телебаченню голова уряду заявив про можливість своєї відставки через відсутність підтримки громадськості.

Четвер, 7 грудня

□ Президент Гусак, у погодженні з ЦК Національного фронту ЧССР, прийняв відставку Л.Адамца з посади прем'єр-міністра і доручив його першому заступнику Маріану Чалфі очолити уряд з повноваженнями дальшого його поновлення.

□ За грубі політичні помилки, допущені в період суспільної кризи, зокрема подій 17 листопада, з КПЧ виключені М.Якеш і М.Штепан. Членів ЦК КПЧ пенсійного віку, які нікого не представляють, попросили вийти із складу ЦК. Надзвичайний з'їзд КПЧ перенесено на 20–21 грудня.

□ Делегація ГФ зустрілася з представниками радянського посольства в Празі.

□ На загальнодержавній нараді профспілкових працівників висловлено недовіру Центральній Раді профспілок та підлеглим їй профспілковим структурам. Керівництво перейшло до Виконкому на чолі з К.Бенешем. Утворено також незалежну студентську профспілку.

□ У Листі до Генсека ЦК КПЧ К.Урбанека виконком Компартії Словаччини відкинув практику керівництва з боку ЦК КПЧ партійними комітетами Словаччини, оминаючи вищі органи КПС, і поставив питання про розширення самостійності Компартії Словаччини в складі Єдиної КПЧ.

П'ятниця, 8 грудня

□ Новопризначений прем'єр-міністр М.Чалфа провів перші консультації з метою поновлення уряду. Було заявлено, що принаймні половина складу уряду буде позапартійною.

□ Опівдні в Празькому Палаці культури почався загальнодержавний «круглий стіл» визначальних політичних сил країни, присвячений виходу з політичної кризи. Було досягнуто домовленості про порядок переговорів з прем'єр-міністром.

□ Завдяки демократизації суспільного життя Президент Гусак оголосив широку амністію.

□ Подав у відставку Генеральний прокурор ЧССР Ян П'ешак.

□ Президія Словацької народної ради увільнила уряд Словаччини і доручила формування його нового складу міністру юстиції – академіку Мілану Чічу.

□ Подало у відставку все керівництво Чехословацької партії свободи. Її новим головою обрано Душана Яноту.

□ Урядом ЧССР і Громадянським форумом створено Комісію чехословацьких істориків для аналізу подій серпня 1968 року.

□ МЗС Чехословаччини прийняло рішення про відкликання 21 посла, призначених свого часу за рішеннями Президії ЦК КПЧ, і розпочало переговори про поновлення дипломатичного корпусу позапартійними і представниками інших політичних партій.

Субота, 9 грудня

□ О 22 годині на засіданні «круглого столу», яке відбулося в приміщенні Чехословацького уряду, прем'єр-міністр М.Чалфа оголосив про домовленість влади ЧССР і провідних політичних сил суспільства, про формування уряду національної злагоди. У довготривалих переговорах узяли участь делегації ГФ і ГПН на чолі з В.Гавелом і Я.Чарногурським, КПЧ, Народної і Соціалістичної партій.

□ У Братиславі відбулися консультації академіка М.Чіча з політичними партіями і громадськими ініціативами щодо складу нового уряду Словаччини.

□ Любомир Штровгал, член президії ЦК КПЧ (1968–1988) і голова уряду ЧССР (1970–1988) подав у відставку з посад члена ЦК КПЧ і депутата Федеральних зборів.

□ У вечірньому виступі по чехословацькому телебаченню Густав Гусак повідомив громадян країни про свій намір після утворення нового уряду залишити посаду Президента Республіки. Г.Гусак подякував усім, з ким працював і зустрічався за 60 років своєї політичної діяльності, за довіру і підтримку і побажав державі і народу успішного демократичного і соціалістичного розвитку.

□ В обстановці небувалої відвертості та критичності по всій країні пройшли надзвичайні районні конференції КПЧ, на яких обирали делегатів з'їзду партії. Від керівництва усунуто багато старих партфункціонерів.

□ Втратила чинність ідеологічна платформа «нормалізації» в профспілках. Центральна Рада профспілок відмінила документ «Уроки кризового розвитку профспілок між VI та VIII з'їздами» (які відбувалися в 1968–1969 рр.) та заявила, що віднині структури профспілок Чехословаччини відкриті для всіх напрямків і течій профспілкового руху. У ході попередньої зустрічі делегацій профспілок і ГФ досягнуто домовленості про перевибори всіх профспілкових структур знизу доверху.

Неділя, 10 грудня

□ Утворився Чехословацький економічний форум, метою якого було об'єднання зусиль всіх економістів країни в інтересах реформування народного господарства країни.

□ З метою підготовки угоди про співробітництво з Канади приїхали представники Томаша Баті, найбільшого в світі та міжвоєнній Чехословаччині продуцента взуття.

□ Словацький координаційний комітет учнів середніх шкіл (гімназистів) утворив нову організацію – Словацьке об'єднання учнів середніх шкіл.

□ Надзвичайний з'їзд Партії Словацького відродження відновив історичну назву партії, очолюваної до 1948 року Я. Урсіні, – Демократична партія. Утворено також комісію по реабілітації партії та її членів.

Найкритичніші хвилини дня:

□ О 13-й годині в Празькому Граді Президент Г. Гусак оголосив склад уряду і прийняв присягу членів уряду національної злагоди. До його складу увійшли десять членів КПЧ, на чолі з прем'єр-міністром М. Чалфою, сім позапартійних, два члени Соціалістичної і два члени Народної партій Чехословаччини. Місце заступника голови уряду було зарезервоване для новопризначеного голови уряду Словаччини. До складу уряду увійшли провідні діячі Громадянського форуму і Громадськості проти насильства – Ян Чарногурський, Владімір Длюгій, Іржі Дінстбір, Вацлав Клаус, Петер Міллер.

Одним з головних завдань уряду національної злагоди М. Чалфа проголосив підготовку до нових виборів, адаптацію законодавства і практики державного управління Чехословаччини до вимог Міжнародних пактів про громадянські і політичні права та господарські, соціальні і культурні права.

□ Після призначення влади Густав Гусак передав Президії Федеральних зборів заяву про свою відставку з посади Президента Республіки.

□ День завершився 150-тисячною маніфестацією на майдані св. Вацлава з нагоди Міжнародного Дня захисту людських прав. Новий уряд є результатом компромісу політичних сил, а підтримкою Громадянського форуму і Громадськості проти насильства користуються дев'ять його членів, заявив В. Гавел. Разом з тим, треба підтримувати уряд як єдине ціле, щоб дати йому можливість здійснювати правомочні кроки для забезпечення вільних виборів, стабільної роботи економіки, створення передумов економічної

реформи, ефективного функціонування в інтересах людей державного механізму.

У виступі на мітингу новий керівник Федерального відомства в справах преси та інформації Мірослав Кусий відзначив, що в ході «оксамитової революції» закладається новий тип братньої єдності чехів і словаків та інших національностей країни, яка раніше тільки декларувалася.

Громадянський форум оголосив про скасування страйку 11 грудня, зберігаючи підвищену готовність. Заявили про припинення страйку працівники культури, мистецтва, театрів. Водночас студенти мають намір страйкувати аж до проведення вільних виборів. Адже гарантій проти реваншу немає, а в Словаччині все ще не створено новий уряд. У складі керівних органів КПЧ ще багато відповідальних за порушення, допущені в попередні роки, а робота парламентської комісії по контролю за розслідуванням подій 17 листопада не дала сподіваних наслідків.

□ Того ж дня в пресі були вперше названі кандидатури на посаду Президента Республіки, який мав стати гарантом суспільних перетворень. Імена чотирьох політиків згадувалися найчастіше – Вацлав Гавел, Олександр Дубчек, Ладіслав Адамець та Честмір Цісарж. Революція продовжується...

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Передумови виникнення «ніжної революції»	5
Розділ II. Початок і хід «ніжної революції»	26
Розділ III. Формування нового курсу внутрішньої політики в першій половині 1990 року	46
Розділ IV. «Ніжна революція» і формування нових напрямків зовнішньої політики Чехо-Словаччини	56
Додаток. Хроніка подій «ніжної революції»	75

Приходько В. О.

П 77 «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород: Госп-розрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. – 96 с. + 12 с. вкл.

ISBN 966-7186-25-3

У книзі робиться спроба проаналізувати причини виникнення «ніжної революції» в Чехословаччині, її хід і наслідки для внутрішнього розвитку країни і формування нового курсу зовнішньої політики, обставини, за яких два народи – чехи і словаки, утворивши у 1918 році єдину державу – Чехословаччину, в кінці 1992 року пішли шляхом створення окремих самостійних держав – Чеської Республіки і Словацької Республіки. Досвід «ніжної революції» та «мирного розлучення» збагатив історичний розвиток народів Європи. Нові держави, визначаючи новий курс зовнішньої політики, багато уваги приділяють розвитку традиційно дружніх відносин з незалежною Україною.

П 0803000000
99 Без оголош.

ББК 63.3 (4ЧЕХ + 63.3 4 СЛА)
УДК 9(437.1) + 9(437.6)

Наукове видання

Приходько Володимир Опанасович

**«НИЖНА РЕВОЛЮЦІЯ» В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ
ТА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ КРАЇНИ**

Редактор Є. О. Дунайська
Техн. редактор Б. В. Кухар
Художн. редактор О. О. Наурсков
Коректор Т. А. Недбайло

Здано до набору 11.03.99. Підп. до друку 11.05.99.
Формат 60x84/16. Офсет. Ум. друк. арк. 5,58+0,70 вкл. Ум. фарб. відб. 6,40.
Обл.-вид. арк. 6,55. Вид. № 12. Зам. 886. Тираж 500 пр.

Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ
комітету інформації.
294005 Ужгород, Руська, 13.

Міська друкарня. 294005 Ужгород, Руська, 13.

